

DAVID HÅKANSSON

Bisatsledföljden i äldre svenska – variation eller förändring?

1 Inledning

Inom språkvetenskapen har frågan varför språk förändras varit central under en lång följd av år. Längre saknades emellertid metoder för att beskriva och analysera diakroniska processer. Detta har fått till följd att olika faktorer som är av relevans för den studerade förändringen visserligen har kunnat urskiljas men att det många gånger har förblivit oklart om – och i så fall hur – dessa faktorer är relaterade till varandra och till förändringen i sig.

Flera personer vid DGCSS, Köpenhamns universitet, har läst min artikel i en tidigare version. Jag tackar dem alla för deras synpunkter som på flera sätt har bidragit till artikelns slutliga utformning. Likaså vill jag tacka Piotr Garbacz, Gertrud Pettersson, Christer Platzack, Henrik Rosenkvist och Carin Sandqvist som alla har läst och kommenterat en tidigare version av artikeln.

Håkansson, D., postdoctoral research fellow, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University. “Subordinate Clause Word Order in the History of Swedish – Variation or Change?”. *ANF* 126 (2011), pp. 93–140.

Abstract: This article focuses on word order in subordinate clauses in the history of Swedish, mainly Old Swedish (1225–1526). In traditional descriptions of Old Swedish syntax it has been argued that the word order in main and subordinate clauses is identical with respect to the internal order between the finite verb and sentence adverbial. This marks a clear contrast to Modern Swedish with its particular subordinate clause word order marked by the pre-finite placement of the sentence adverbial. This article reports a quantitative analysis of a corpus of 12 Old Swedish texts (about 300,000 words), and in contrast to previous descriptions, it is shown that the Modern Swedish word order pattern also occurred in Old Swedish subordinate clauses. The most striking result of the study is however related to subject type: during 1225–1450 the Modern Swedish word order is restricted to subordinate clauses with pronominal subjects, whereas Modern Swedish word order can occur independently of the subject type in texts written after 1450. The possibility of using the Modern Swedish word order pattern independently of the subject type is described as an innovation creating two different grammars. During the Early Modern Swedish Period, one of these grammars becomes predominant. This change has previously been related to the loss of verbal agreement. In this article it is however argued that the change is dependent on the sociolinguistic situation in 17th century Sweden.

Keywords: subordinate clauses, word order, diachronic syntax, syntactic change, language variation, Old Swedish, Early Modern Swedish.

Först genom sociolingvistikens intresse för språklig variation och variationsgrammatikens framväxt under 1970-talet blev det möjligt att beskriva variationen i språkbruket. Genom olika sociolingvistiska variationsstudier kunde olika inom- och utomspråkliga faktorer friläggas och korrelationen med en viss språklig form påvisas. Även om sociolingvistik till en början var synkront inriktad visade sig metoderna också vara användbara inom diakrona studier (Weinreich, Labov & Herzog 1968). Tack vare att variationen i språkbruket kunde beskrivas även över tid blev det samtidigt möjligt att observera språkförändringars förlopp. Ett sociolingvistiskt angreppssätt kan därmed bidra till att kasta nytt ljus över många klassiska språkhistoriska problem. Hittills har de dock inte utnyttjats i någon större utsträckning inom diakronisk syntaxforskning, och i denna artikel ska jag därför använda mig av sociolingvistiska metoder för att angripa en central frågeställning inom svensk historisk syntax: bisatsledföljden i äldre svenska. Framförallt kommer jag att behandla den fornsvenska perioden, även om jag också kommer att göra några utvikin- ningar mot nysvenska.

I handböcker om modern svenska presenteras ofta den s.k. BIFF-regeln (i bisatser kommer *inte* före finit verb) som ett hjälpmedel att genom ledföljden skilja huvudsatser från bisatser:

- (1) a. Hon **har inte** kommit hem ännu.
b. ... eftersom hon **inte har** kommit hem ännu.

Någon motsvarande regel fanns däremot inte under äldre tid. Under 1930- och 1940-talet ägnades den fornsvenska ledföljden ett ganska intensivt intresse av fr.a. Alf Wenning (1930, 1941), Carl Larsson (1931) och Walter Åkerlund (1935, 1944). Deras arbete resulterade bl.a. i att en fornsvensk normalledföljd kunde beläggas. För bisatsernas del var man allmänt överens om att den var subjekt + finit verb + övriga satsled. Fornsvenska saknar således den skillnad i ledföljd mellan huvudsatser och bisatser som den moderna svenskan uppvisar och som exemplifierades i (1) ovan. Istället är den inbördes ordningen mellan finit verb och satsadverbial densamma i både huvudsatser och bisatser, vilket exemplen i (2), hämtade från *Äldre Västgötalagen*, illustrerar:

- (2) a. Landbor **sculu eigh** houodtiundæ gæræ (ÄVgL, KB:11)
b. ... at fang æru **eigh** al af roten (ÄVgL, JB:11)

¹ Jag hänvisar genomgående till citerade texter med hjälp av de förkortningar som anges i källförteckningen.

Bilden av en fornsvensk normalledföljd har levt kvar alltsedan förkrigstiden och återkommer också i moderna beskrivningar av fornsvensk syntax:

I den äldsta svenskan däremot hade bisatsen väsentligen samma ordföljd som huvudsatsen (det enda undantaget är att bisatsen normalt inte hade fundament utan inleddes av subjektet). Det finita verbet stod alltså också där på andra plats och satsadverbialet placerades efter finitet. (Pettersson 1996:109)

Förekomsten av en fornsvensk normalledföljd innebär dock inte att sats-er med en ledföljd som svarar mot den moderna svenskans inte går att belägga i fornsvenskan. Tvärtom finns det redan under äldre fornsvensk tid exempel på bisatser med en ledföljd som svarar mot den moderna svenskans, alltså med satsadverbialet placerat före det finita verbet. Följande exempel är hämtade ur *Fornsvenska legendariet* respektive *Upp-landslagen*:

- (3) a. ... æn han **eigh bannaþe** ihesus namne (LEG:166)
b. ... at han **æi drap** hanæ mæþ wiliæ (UL, MB:13)

Det övergripande syftet med denna artikel är att diskutera hur dessa avvikelser från den fornsvenska normalledföljden ska förklaras. Är de ett utslag av att den fornsvenska grammatiken tillät variation när det gäller ledföljden i bisats eller har vi att göra med en pågående språkförändring? En studie av bisatsledföljden i fornsvenska leder därmed rakt in i frågor som rör språklig variation och förändring också på ett mer allmänt plan.

Min artikel är disponerad på följande sätt. Jag inleder med en teoretisk bakgrund där jag introducerar centrala begrepp och närmare preciserar de teoretiska implikationerna av min studie. Därefter gör jag en relativt fyllig genomgång av tidigare studier av bisatsledföljden i svenskans historia och diskuterar bl.a. hur avvikelser från normalledföljden tidigare har förklarats. Min presentation av tidigare forskning utgör samtidigt bakgrund för en egen studie av bisatsledföljden i fornsvenska som jag redovisar i det följande avsnittet. Med utgångspunkt från denna studie av fornsvenska förhållanden ger jag därefter ett eget förslag till analys av bisatsledföljden i äldre svenska. De två avslutande avsnitten består dels av en sammanfattande diskussion, dels av ett slutord.

När det gäller terminologi kommer jag att följa *Svenska Akademiens grammatik* (4:7 ff.) och tala om *fa-ledföljd* för sådana bisatser i vilka det finita verbet föregår satsadverbialet och *af-ledföljd* i de fall då det finita verbet följer satsadverbialet i bisatsen (förkortningen *a* ska utläsas adverbial och *f* finit verb).²

² Jag hänvisar i fortsättningen till *Svenska Akademiens grammatik* med förkortningen SAG och inte med författarnamn och årtal som i övriga fall (Teleman, Hellberg & Andersson 1999).

2 Språklig variation och förändring: teoretisk bakgrund

Det är knappast kontroversiellt att påstå att alla former av språklig förändring också medför kortare eller längre perioder av språklig variation. Men i studier av språkförändring under äldre tid spelar variationen ofta en ganska underordnad roll. Orsakerna är flera. Först och främst begränsar förstås – som Thelander (2001:68) påpekar – det historiska materialet ofta möjligheterna att närmare kartlägga växlingen mellan konkurrerande varianter under variationsfasen. Vidare kan intresset för förändring på bekostnad av variation förklaras av den teoretiska inriktningen – åtminstone när det gäller studier av historisk syntax. En stor del av den diakrona syntaxforskningen har utförts inom ramen för den generativa grammatiken, och inom denna teori har möjligheten att beskriva språklig variation traditionellt varit ganska begränsad. Men alldeles bortsett från sådana anledningar som är att relatera till begränsningar hos materialet eller i teorin går det inte att komma ifrån att fokus i många studier av språkförändringar under äldre tid snarare ligger på växling *mellan* system än variation *inom* ett system. Som Nordberg (2007:103) framhåller hänger detta till viss del samman med beskrivningssättet i språkhistoriska framställningar där enskilda språkdrag upphöjs till handlande agenter och språkförändringarna framställs som tvära och abrupta. Länge uppfattades språklig variation som något av ett undantagstillstånd inom språkhistorien, och det var först med sociolingvistikens genombrott som variationen istället kom att betraktas som normalfallet i alla mänskliga språk.

Sociolingvistikens genombrott medförde därmed ett förnyat – men också förändrat – intresse för språkförändring. Diskussionen av de bakomliggande mekanismerna i en språkförändring gav inte minst en ny bild av relationen mellan språkvariation och språkförändring genom att den språkliga variationen inte längre kom att framstå som förändringens effekt utan istället som själva *orsaken* (Labov 1972:163 ff.). Att på detta sätt betrakta variationsfasen som fröet till förändringen stod i skarp kontrast mot traditionella beskrivningar av språkliga förändringsprocesser så som de möter i t.ex. junggrammatiska arbeten där den språkliga variationen snarare betraktades som *resultatet* av en språklig förändring.

Med det traditionella synsättet framstår långdragna perioder av språklig variabilitet snarast som resultatet av en pågående språkförändring i övergången från ett system till ett annat. Att låta en term som 'förändring' beteckna ett sådant tillstånd av variation är dock knappast helt lyckat och pekar inte minst på behovet av en mer grundläggande diskus-

sion av språkförändringen som fenomen och av förhållandet mellan språkvariation och språkförändring. I den språkhistoriska litteraturen har detta knappast gjorts tidigare, men på senare tid har frågan aktualiserats av t.ex. Andersen (2002), som bl.a. diskuterar hur synkron variation kan leda till en förändring. Andersen (2002:228) gör också klart att en term 'förändring' i själva verket används för att beteckna ett antal sinsmellan olika fenomen:

In every change we examine, we can discern or infer what may be called *subchanges*, sometimes understandable as a single act of *innovation*, but mostly composed of a stream of numerous, practically identical acts of innovation, made in speech acts by individual speakers and hearers.

Liknande frågeställningar behandlas också av Milroy (2003) som i en uppsats med titeln "When is a sound change?" diskuterar just relationen mellan språkvariation och språkförändring.³ Milroy uppehåller sig just vid skillnaden mellan verkliga förändringar och fall av synkron variation och framhåller det nödvändiga i att skilja mellan å ena sidan *innovation* och å andra sidan *förändring*. Med språkliga innovationer avses då individuella språkliga nybildningar som visserligen kan sprida sig till andra talare men som aldrig blir en integrerad del av själva det språkliga systemet (jfr Milroy & Milroy 1985:347 f.).

Milroy (2003) pekar vidare på att innovationer och förändringar har olika bakomliggande orsaker. Vad som ska räknas som en giltig förklaring till en språkförändring har varit ett centralt ämne för debatt inom den historiska språkvetenskapen (se vidare Mæhlum 1999), och även om det inte är självklart hur indelningen ska göras är det vanligt förekommande att skilja mellan interna och externa förklaringar till språkförändringar. Också Milroy (2003) finner det rimligt att upprätthålla en sådan dikotomi samtidigt som han framhåller att mycket av den diskussion som har förts om värdet hos olika förklaringar har sin grund i att man inte har upprätthållit någon distinktion mellan innovation och förändring:

It is difficult to distinguish retrospectively between internally induced (endogenous) and externally induced (exogenous) variation and change. I have tried here to argue that the matter is clarified if we appeal to the innovation/change distinction: innovations may be endogenous or exogenous, and they lead to *variation* within the community; *sound change*, however, as distinct from variation, requires some kind of external trigger. (Milroy 2003:219)

³ Se också Nordberg (2007) som med utgångspunkt från Milroys uppsats pekar just på "behov[et] av en teoretisk diskussion" inom detta område.

Som framgår av citatet ovan kan – enligt Milroy – en innovation vara både internt och externt motiverad medan en förändring alltid har externa orsaker. Till skillnad från innovationer, som aldrig blir del av det språkliga systemet, innebär en förändring med Milroys terminologi uppkomsten av en ny normföreställning i en språkgemenskap, något som alltså inte kan uppstå enbart på grund av språkinterna faktorer.⁴ Om man accepterar Milroys distinktion mellan innovation och förändring har den historiska språkvetenskapen således till uppgift att förklara hur innovationer blir till förändringar eller – annorlunda uttryckt – hur innovationer blir del av språkhistorien: ”the problem becomes one of explaining how innovations that are constantly taking place feed into the system only at particular times and places” (Milroy 2003:215 f.).

Synen på språklig variation som något som är både möjligt och angeläget att studera har också resulterat i olika modeller för beskrivning av språklig variabilitet. En stor del av den sociolingvistiska variationsforskningen – så som den möter i traditionell labovsk tappning – har ägnat sig åt *kvantitativa* beskrivningar av isolerade språkdrag (Thelander 1990:68). Som ett exempel från svenskt språkområde kan nämnas de undersökningar som har utförts i Eskilstuna (se bl.a. Sundgren 2002), där ett antal morfologiska språkdrag har undersökts och korrelationen mellan olika inom- och utomspråkliga variabler beräknats. Den gemensamma nämnaren för dessa kvantitativa beskrivningar är att de inordnar den språkliga variationen inom ramen för ett system. Alternativet är att beskriva variationen *kvalitativt*, d.v.s. inte *inom* ramen för ett system utan istället som ett resultat av växlingar *mellan* olika system. Variationen är då inte begränsad till enbart enskilda språkdrag utan till hela *språkarter*, d.v.s. sociolekter, dialekter eller språk beroende på vilka utomspråkliga faktorer som ligger till grund för indelningen. Thelander (1990) propagerar för att kvantitativa beskrivningar av språklig variation bör undvikas innan man först har utslutit alla möjligheter att beskriva språkvariationen kvalitativt, d.v.s. som ett utslag av växling mellan språkarter. Thelanders argument för denna hållning är dels att en beskrivning som tar fasta på växling mellan hela system framför en modell som begränsar sig till isolerade språkdrag framstår som mer ekonomisk, dels att vårt språkliga normsystem snarare riktar sig mot hela strukturer än mot enskilda variantformer – det senare skulle med Thelanders ord ”innebära en svår och onödigt belastning på det inre lexikon och språkkunnande vi alla förfogar över” (1990:68).

⁴ Indirekt kan naturligtvis en språkförändring sägas vara internt motiverad eftersom innovationer är en förutsättning för språkförändringar.

Frågan om hur den språkliga variationen ska beskrivas har fr.a. diskuterats inom sociolingvistik, men den är av relevans också för den teoretiska syntaxforskningen. Ursprungligen utgick visserligen den generativa grammatiken från ett antagande om språklig homogenitet (Chomsky 1965), vilket i kombination med introspektiva metoder naturligtvis inte bidrog till att synliggöra den språkliga variationen i någon större utsträckning. Alltsedan introduktionen av princip- och parameter teorin (för en bakgrund, se Platzack 1998:32 ff.) har dock den generativa grammatiken utnyttjats för att beskriva variation mellan mänskliga språk, och teorin har på senare tid kommit att utnyttjats också för att beskriva växlingar mellan olika diakrona varieteter. Det ökade intresset för variation också inom det generativa paradigmet har bidragit till att fokus för den diakroniska syntaxforskning som utgår från denna teori under senare tid har kommit att förflyttas från att postulera abrupta syntaktiska förändringar (parametersättningar) till att studera syntaktisk variation.

Precis på samma sätt som inom sociolingvistik kan den generativa grammatiken hantera språklig variation på två principiellt olika sätt: antingen genom att man antar två (eller flera) olika härledningar av ett syntaktiskt fenomen eller genom att man antar parallella grammatiker med olika parametersättningar. Till skillnad från inom sociolingvistik motiveras dock inte valet av beskrivningsmodell inom den generativa grammatiken i första hand av den språkliga empirin, utan framstår istället som teoretiskt motiverat:

Det siste alternativet, nemlig at det er snakk om to ulike grammatikker, harmonerer med moderne generativ teori, som generelt antar at grammatikker er deterministiske og ikke tillater opsjonalitet. I stedet for å regne med at vi potensielt har tre ulike grammatikker (en deterministisk som har verbflytning, en deterministisk som ikke har verbflytning, og en icke-deterministisk som tillater begge deler), velger man den mer restriktive hypotesen at man potensielt har bara de to deterministiske alternativene. *Det synes derfor som om rent teoriøkonomiske hensyn favoriserer den deterministiske løsningen.* (Eide & Åfarli 2007:134, min kursiv)

Jag menar dock att valet av beskrivningsmodell också inom den generativa grammatiken uteslutande bör vara empiriskt motiverat. En variationsgrammatiskt inriktad studie av syntaktisk förändring är därför intressant för att utvärdera de formaliserade beskrivningar av syntaktisk variation som har presenterats inom ramen för princip- och parameter teorin, och som i första hand har motiverats med teoretiska argument.

Den övergripande problemställningen för denna artikel är – som framgick i inledningen – relaterad till beskrivningen av bisatsledföljden i äldre

svenska. Min studie har dock klara implikationer också för mera renodlat teoretiska resonemang. I detta avsnitt har jag försökt teckna en bakgrund till några av de frågor som min studie kan bidra till att belysa. Utifrån ett språkhistoriskt material vill jag alltså behandla dels förhållandet mellan variation, innovation och förändring (jfr Milroy 2003), dels beskrivningen av den språkliga variationen – antingen som ett resultat av växling inom ett system eller som en växling *mellan* parallella system (jfr Thelander 1990). Syftet med min studie är därmed inte enbart att utnyttja sociolingvistiska metoder för att diskutera en specifik språkhistorisk problemställning, utan också att med utgångspunkt från ett språkhistoriskt material föra en mer allmän diskussion om språklig variation och förändring.

3 Bisatsledföljden i äldre svenska: forskningsöversikt

I detta avsnitt ger jag en bakgrund till tidigare forskning om bisatsledföljden i svenskans historia. Jag behandlar först de arbeten som utgår från en traditionell språkhistorisk ansats, för att därefter diskutera den forskning som har utförts inom den generativa grammatikens ram. Den gängse uppfattningen inom generativ grammatik har varit att uppkomsten av en särskild bisatsledföljd i svenskan är en konsekvens av nedmonteringen av verbets kongruensmorfologi. På senare tid har mycket kritik riktats mot den forskning som för tillbaka syntaktiska novationer på morfologiska förändringar, och sist i avsnittet redovisar jag en del av denna kritik.

3.1 Fornsvenska ledföljdsprinciper

Som jag påpekade ovan diskuterade flera forskare under 1930- och 1940-talen ledföljden i fornsvenska. Konsensus rådde vid denna tid om att den normala ledföljden i fornsvenska bisatser var subjekt + finit verb + övriga satsled (jfr exempel (2) ovan). Som jag nämnde i inledningen gäller dock inte denna normalledföljd undantagslöst, utan det går också att hitta fornsvenska bisatser med en ledföljd som är direkt parallell med den moderna svenskans (som i exempel (3) ovan). Denna ledföljd med det finita verbet förskjutet till en senare position än andra plats uppfattas dock inte som ursprunglig. Larsson (1931:143 ff.) ger följande bild av utvecklingen:

Vi ha att utgå från en ordföljd i negerad bisats, motsvarande den i isländskan, d. v. s. även detta slag av bisatser följer huvudregeln för verbets ställning [med det finita verbet som andra satsled]. Under 1300-talet börjar emellertid i relativsatserna negationen så småningom att skjuta verbet till tredje plats, en förskjutning som med tiden blir allt mera märkbar, och vari övriga bisatsarter snart taga del. [...] Vi ha alltså här funnit en språklig nyhet i fornsvenskan, men ingenting, som synes vittna om kvarlevande gammal germansk ordföljd.

Utöver att kartlägga fornsvenskans normala ledföljdsmonster var forskarna under 1930- och 1940-talen även intresserade av att förklara avvikelser från denna. När det gällde förekomsten av af-ledföljd i fornsvenska bisatser pekade Wenning (1930) på latinskt inflytande, medan Larsson (1931) hävdade att det var fråga om en i allt väsentligt inhemsk utveckling. Som stöd för sin uppfattning anför Wenning (1930) att andelen adverb i prefinitt ställning är särskilt hög i bl.a. religiös prosa, en genre som i högre grad än många andra kan karaktäriseras som latininfluerad. Larsson (1931) ställer sig dock kritisk till Wennings uppfattning på denna punkt och gör därför en relativt ingående studie dels av de latinska förlagorna, dels av de fornsvenska översättningarna. Denna jämförelse ger vid handen att översättarna ofta förhållit sig fria gentemot förlagorna, och Larssons uppfattning är att placeringen av adverbet i en prefinitt position är resultatet av en inhemsk utveckling (eller ”svenska språkvanor” som Larsson (1931:173) kallar det).

Vidare rådde det viss enighet om att avvikande ledföljd i satser med pronominella subjekt kunde förklaras med hjälp av den s.k. *pronomensinkottsteorin*. Denna kan i korta drag beskrivas på följande sätt: I fornsvenska fanns inget subjektstvång, och något subjekt behövde därför inte sättas ut om det framgick genom sammanhanget vad som åsyftades. I praktiken innebar detta att pronominella subjekt var möjliga att utelämnas, och dessa ansågs därför inte ha samma syntaktiska status som övriga subjekt. Satser med pronominella subjekt betraktades med andra ord närmast som subjektlösa, och precis som i andra typer av bisatser som av olika anledningar saknar ett utsatt subjekt (t.ex. genom utelämnning eller relativisering) kunde istället en annan satsdel, en s.k. *kil*, skjutas in på subjektets plats mellan bisatsinledaren och finitet för att behålla normalledföljden med det finita verbet på andra plats. Båda bisatserna i exempel (4) är exempel på kilkonstruktioner och innehåller ett adverbial respektive ett direkt objekt i positionen mellan bisatsinledaren och det finita verbet:

- (4) a. ... som *eigh* finnas ii biblia scriueth (LEG:5)
b. ... som *breffuit* baro fram (DI:10)

Pronomeninskottsteorin kunde dock inte förklara alla avvikelser från fornsvenskans normala ledföljdmönster, och i dessa fall är Larsson precis som Wenning benägen att se det utländska inflytandet som det avgörande:

Verbets placering i tredje eller senare led är visserligen i någon mån orsakad av svenska språkvanor – pronominal- och adverbtyperna – men i övrigt är den helt eller delvis att tillskriva främmande språkskick från medellågtyska och latin. (Larsson 1931:173)

Som Pettersson (1988:163) påpekar ger dock inte Larsson (1931) något argument för vilka ”svenska språkvanor” som kan ha orsakat af-ledföljden i bisatser.

Även om de som deltog i debatten om ledföljden i fornsvenska under 1930- och 1940-talen sinsemellan har avvikande uppfattningar om hur olika specialproblem ska förklaras framträder i deras arbeten en bild av ledföljden i fornsvenska som i allt väsentligt överensstämmer med en klassisk språkhistorisk beskrivning. Det fanns ursprungligen ett stabilt system, och variationen mellan af- och fa-ledföljd betraktas som en ”språklig nyhet” i fornsvenskan som först slår igenom i relativsatser och därefter sprider sig också till övriga satstyper. Någon egentlig språkförändring är det i strikt mening därmed inte fråga om eftersom bisatser med fa-ledföljd fortfarande förekommer under hela den fornsvenska perioden (Larsson 1931:145).

3.2 Kilkonstruktionen som af-ledföljdens upphov

Under 1980-talet sköt forskningen om ledföljdsutvecklingen i svenskans historia ny fart, och bl.a. Pettersson (1988) tar upp frågan om af-ledföljdens uppkomst.⁵ Pettersson utgår också från uppfattningen om en fornsvensk normalledföljd och hävdar precis som Larsson (1931) att af-ledföljden har inhemska rötter. Till skillnad från Larsson pekar hon dock explicit på en faktor som hon menar kan ha orsakat framväxten av den från normalledföljden avvikande af-ledföljden: förekomsten av kilkonstruktion.

Pettersson (1988) visar vidare att det finns en hierarki bland de led som utnyttjas som kilar i fornsvenskan. Negationen är det klart dominerande satsledet i denna position – i 96 % av de satser som innehåller negation uppträder den i kilposition i de texter som Pettersson har undersökt.⁶

⁵ Se också Nyström 1985 och Svanlund 1988.

⁶ Pettersson (1988) har excerperat tre fornsvenska lagtexter: *Äldre Västgötalagen*, *Magnus Erikssons landslag* och *Kristoffers landslag*.

Enligt Pettersson är det förekomsten av subjektlösa satser med negationen som kil (se exempel (4 a) ovan) som har gett upphov till af-ledföljden:

Vi har [...] kunnat konstatera att om en subjektlös bisats i fornsvenskan innehåller en negation så flyttas nästan alltid denna negation fram före det finita verbet. Jag menar att detta så småningom leder fram till den uppfattningen hos språkbrukarna att negationens rätta plats i alla bisatser är framför finitet. (Pettersson 1988:171)

Petterssons teori om kilkonstruktionen som källan till bisatsens af-ledföljd möter vissa problem som hon också själv påpekar. För det första är det oklart varför negationer i kilposition ger upphov till en ledföljd där alla satsadverbial placeras i prefinit position. Vidare finns det också andra satsled än negationen som har stark kilbenägenhet utan att detta har givit upphov till några ledföljdsförändringar: Pettersson (1988:171 ff.) lyfter själv fram bl.a. indirekt objekt som i 70 % av fallen är placerade i kilposition. Slutligen förblir det oklart varför förändringen enbart omfattar de fastlandsnordiska språken. Också i isländskan finns det ju en kilhierarki (Maling 1980), men Pettersson (1988:175 ff.) menar här att externa faktorer har varit avgörande för utvecklingen. Enligt Pettersson har språkpolitiska förhållanden gjort att af-ledföljden inte har kunnat accepteras i isländska.

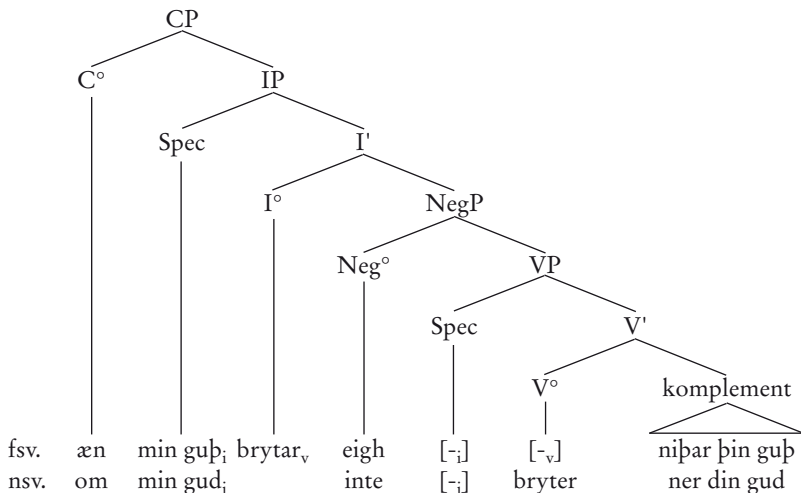
Sammantaget ger Pettersson (1988) betydligt klarare argument för sin uppfattning om af-ledföljden som en inhemska företeelse än vad Larsson (1931) gör. Samtidigt ansluter hon sig till samma uppfattningar som sina företrädare när det gäller förekomsten av en fornsvensk normalledföljd och af-ledföljden som en senare utveckling. Till skillnad från 1930- och 1940-talets forskare ser dock Pettersson variabiliteten i ledföljden (i detta fall: möjligheten till kilkonstruktionen) som orsaken till utvecklingen. Tilltalande är enligt min mening också att Pettersson skiljer mellan innovation och förändring – även om hon inte explicit använder sig av dessa termer. Variationen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska bisatser är i Petterssons analys resultatet av en inomspråkligt betingad innovation, medan förändringen – genomslaget av af-ledföljd som den normala i bisatser – tillskrivs utomspråkliga orsaker, nämligen den ökade skriftspråksanvändningen. Det förblir dock oklart varför en inomspråkligt betingad innovation sker just när den sker i svenskan; kilkonstruktionen lyfts visserligen fram som själva orsaken till innovationen men det förblir oklart om den genomgår någon samtida förändring parallellt med uppkomsten av af-ledföljd.

3.3 Syntaktiska novationer som en konsekvens av morfologiska försvagningar

Också inom den forskning som utgick från en generativistisk ansats blev uppkomsten av af-ledföljden i svenska bisatser en central fråga under 1980- och 1990-talen (Falk 1993, Platzack 1988). Medan debatten under 1930- och 1940-talet handlade om fornsvenska var 1980-talets språkhistoriker i första hand intresserade av äldre nysvensk syntax, och de tidigare undersökningarna om ledföljden i fornsvenska fick utgöra bakgrund för vidare undersökningar av nysvenska förhållanden.

Med den traditionella grammatikens synsätt framstår den avgörande skillnaden mellan fornsvensk och modern svensk bisatsledföljd som relaterad till satsadverbialets placering: i modern svenska kommer det före det finita verbet i bisatser – i fornsvenska efter. Generativa beskrivningar gör dock en annan tolkning av den inbördes ordningen mellan satsadverbial och finit verb, och verbets position i strukturen lyfts istället fram som den centrala skillnaden mellan fornsvensk och modern bisatsledföljd. I fornsvenska lämnar det finita verbet baspositionen i VP medan motsvarande flyttning uteblir i modern svenska där det finita verbet istället kvarstannar i sin ursprungsposition. Jfr strukturerna i figur 1 nedan.⁷

Den språkhistoriska forskning som bedrevs inom det generativa para-

Figur 1. Fornsvensk visavi nysvensk bisatsledföljd.

⁷ I linje med SAG (4:7) markerar jag satsledens ordinarie platser i strukturen med [-].

Tabell 1. Procentandelen *fa-ledföljd* i bisatser hos författare födda under perioden 1480–1670.

Författarens födelseår	1480–1530	1570–1600	1620–1670
Medianvärde	80 %	36 %	24 %

Källa: Platzack 1988:252

digmet under 1980-talets slut syftade till att föra tillbaka syntaktiska förändringar på morfologiska försvagningar. Flyttningen av det finita verbet från verbfrasen i fornsvenska antogs bero på en abstrakt egenskap i I^o, AGR, som svarar mot den synliga verbkongruensen och som utlöser flyttning till denna position (Platzack 1988:242 f.). Om I^o däremot saknar AGR uteblir flyttningen. Den teoretiska analysen harmonierar väl med empiriska förhållanden i svenskan: modern svenska saknar subjekt-verbkongruens och har inte heller verbflyttning till I^o, medan fornsvenska uppvisade både subjekt-verbkongruens och verbflyttning till I^o. Platzack (1988) ställer också upp en hypotes som predicerar att uppkomsten av *af-ledföljd* ska ske parallellt med förlusten av subjekt-verbkongruens i svenskans historia. Givet denna hypotes väntar vi oss följaktligen att BIFF-regeln ska uppkomma under perioden 1500–1700, och Platzack prövar sin hypotes genom att undersöka bisatsledföljden i ett antal svenska brev, krönikor och dagböcker skrivna under den aktuella perioden. Hans resultat sammanfattas i tabell 1 ovan.

Av tabell 1 framgår att andelen bisatser med *fa-ledföljd* är betydligt högre hos författare födda under perioden 1480–1530 än hos författare födda under senare perioder. Detta resultat stödjer enligt Platzack (1988:253) hypotesen om ett samband mellan förlusten av subjekt-verbkongruens och uppkomsten av *af-ledföljd* i bisatser i svenskans historia.

Det verkar således finnas övertygande diakroniskt stöd för tanken att uppkomsten av BIFF-regeln under äldre nysvensk tid hänger samman med förlusten av verbets person- och numerusböjning. Som ett ytterligare argument anfördes också att modern isländska, som också uppvisar subjekt-verbkongruens, bildar front med fornsvenska såtillvida att ledföljden i moderna isländska bisatser överensstämmer med den fornsvenska normalledföljden – alltså med satsadverbial efter finit verb:

(5) ... hvaða mynd Haraldur **hefur ekki séð**.

Genom att föra tillbaka uppkomsten av en särskild *af-ledföljd* i bisatser på förekomsten av subjekt-verbkongruens undkommer man en hel del av det problem som vidlåder Petterssons (1988) teori; skillnaden mellan svenska och isländska följer t.ex. helt av analysen. Beskrivningen bygger dock i

någon mån på felaktiga premisser genom att fornsvenska framställs som ett stabilt system utan någon som helst ledföljdsvariation. Som har framgått av diskussionen ovan är dock inte fa-ledföljden allenarådande i fornsvenska, utan också exempel på af-ledföljd kan beläggas (se exempel (3) ovan). Som har framgått ovan förekommer af-ledföljden i fornsvenska huvudsakligen vid pronomina subjekt, och en förutsättning för att sambandet mellan de båda förändringarna – den morfologiska och den syntaktiska – ska bli så tydligt som det är i Platzacks beskrivning är därför att satser med pronomina subjekt utesluts från jämförelsen.

Ett annat alternativ – istället för att utesluta bisatser med pronomina subjekt från diskussionen – är att anta att ledföljden i fornsvenska och isländska kan härledas på två olika sätt där det finita verbet antingen kan stanna kvar i basispositionen i VP eller flytta till I°. Falk (1993) föreslår en analys som utgår från variation inom ett system. Enligt Falk (1993:30 f.) genereras verbstammen i V° och verbets böjningsmorfem i I°, och ett finit verb kan i detta system bildas på två olika sätt: antingen genom att det finita verbet flyttar till I° och sammanförs med böjningsmorfemen eller genom s.k. *affixhopp*, vilket innebär att verbets böjningsmorfem lämnar I° och förbinds med verbstammen i V°. Förekomsten av verbkongruens är i Falks system avgörande för vilken typ av flyttning som sker: i språk med verbkongruens flyttar det finita verbet från V° och sammanförs med böjningsmorfemen i I°, medan böjningsmorfemen i språk utan verbkongruens sammanförs med verbstammen i V°. Satser med pronomina subjekt kan dock, argumenterar Falk (1993:191 f.), bildas på två olika sätt: antingen genom flyttning av verbstammen från V° till I° eller genom affixhopp. Med Falks (1993) analys är helt enkelt satser med af-ledföljd i fornsvenska exempel på att det finita verbet kvarstannar i VP, precis på samma sätt som i modern svenska.

Sammanfattningsvis har mycket av den forskning som inom det generativa paradigmet har bedrivits om framväxten av en särskild af-ledföljd i bisatser bidragit till att skapa bilden av ett stabilt system i fornsvenska eftersom man i hög utsträckning har bortsett från den variation som faktiskt finns. Tanken om en fornsvensk normalledföljd är därmed lika central inom generativistiska beskrivningar av den svenska bisatsledföljden som den är hos 1930- och 1940-talets deskriptiva forskare. Falk (1993) öppnar dock för analys av variation genom att hon antar att finita verb kan härledas på två olika sätt i satser med pronomina subjekt. Falks modell utgår från att en och samma grammatik kan generera två olika ledföljder – det rör sig således om variation inom ett system – men det förblir oklart vilka faktorer som är involverade i växlingen mellan af- och fa-ledföljd. Den

variation mellan af- och fa-ledföljd som under senare delen av den fornsvenska perioden möter också i satser med icke-pronominella subjekt hanteras på samma sätt – som en växling mellan verbflytt till I° och affixhopp till V° – men i detta fall betraktas variationen dock som resultatet av en pågående språkförändring, orsakad av en inomspråklig förändring: förlusten av personkongruens. Samma förklaring återkommer också när det gäller att förklara genomslaget för af-ledföljden under 1600-talet. I detta fall är det dock inte försvagningar i verbets personkongruens utan i numeruskongruensen som lyfts fram som den avgörande orsaken. Någon distinktion mellan innovation och förändring görs därmed inte, och enbart inomspråkliga faktorer lyfts fram som avgörande för utvecklingen.

3.4 Kritik av sambandet mellan morfologi och syntax

Sundquist (2002) granskar i sin avhandling kritiskt den förklaringsstradition som ser morfologisk försvagning som orsaken till syntaktisk förändring. Han pekar bl.a. på att Falks (1993) analys av af-ledföljd vid pronominella subjekt i fornsvenska – utöver den mer renodlat teoretiska problematiken – ger upphov till en del förutsägelser som han menar är svåra att belägga empiriskt. För det första pekar Sundquist på att Falks analys predicerar att variation mellan af- och fa-ledföljd ska förekomma under hela den fornsvenska perioden. I en egen studie av bisatsledföljden i ett antal fornsvenska lagtexter (*Äldre Västgötalagen, Östgötalagen, Upplandslagen, Södermannalagen, Gutalagen, Magnus Erikssons landslag* och *Magnus Erikssons stadslag*) visar dock Sundquist att någon af-ledföljd över huvud taget inte förekommer i de två äldsta lagtexterna. Sundquist (2002:265) framhåller att ingenting i Falks analys kan förklara varför exempel på modern bisatsledföljd helt saknas i de två äldsta lagtexterna.

Vidare pekar Sundquist (2002:265) på att Falks analys förutskickar att en ledföljd med satsadverbialet före finit verb borde vara möjlig också i isländska bisatser – under förutsättning att subjektet är pronominent. Så är dock inte fallet, menar han, och ger följande exempel:⁸

- (6) a. að hann **hafði raunverulega** keypt bókina
 b. *að hann **raunverulega hafði** keypt bókina

⁸ Sundquist bortser därmed från att det också i modern isländska finns exempel på bisatser med af-ledföljd. Observationen är inte ny; den går tillbaka åtminstone till Jakob Jóh. Smári (1987 [1920]), men har på senare tid aktualiserats av Ásgrímur Angantýsson (2001, 2007). Några av hans exempel återges i (i) nedan.

- (i) a. Það er ein íslensk mynd *sem hann ekki befur séð*.
 b. Það var Hrafnkels saga *sem hann ekki hafði lesið*.

Istället för att som man tidigare har gjort betrakta satser med pronomi-
nella subjekt som avvikande argumenterar Sundquist för att det inte finns
någon skillnad mellan de båda subjektstyperna när det gäller möjligheten
till af-ledföljd. Den diskrepans som tidigare forskning har visat åter-
speglar – enligt Sundquist (2002:230) – inte någon grammatisk distink-
tion mellan pronominella och icke-pronominella subjekt utan beror en-
bart på att bisatser med icke-pronominella subjekt helt enkelt är ovanliga
i de undersökta texterna. Sundquists egen undersökning ger inte heller
något stöd åt tanken att af-ledföljden är förbehållen bisatser med prono-
minella subjekt; som framgår av tabell 2 nedan förekommer af-ledföljd
vid både pronominella och icke-pronominella subjekt, och det finns
ingen signifikant skillnad i hans material mellan de båda subjektstyperna
vad gäller växlingen mellan af- och fa-ledföljd ($p > 0,05$).

Det faktum att af-ledföljd kan förekomma även i satser med icke-prono-
minella subjekt i fornsvenskan ger dessutom Sundquist anledning att
ifrågasätta huruvida framväxten av en modern bisatsledföljd överhuvud-
taget kan länkas till förlusten av subjekt-verbkongrunns på det sätt som
Platzack (1988) och Falk (1993) har gjort. Istället argumenterar Sund-
quist för att förekomsten av subjektlösa bisatser med negationer som kil
gav upphov till en syntaktisk ambiguitet, en analys som i mångt och
mycket överensstämmer med den som Pettersson (1988) har föreslagit.

Enligt Sundquist (2002:215 f.) är satser med af-ledföljd i fornsvenska
strukturellt identiska med den moderna svenskans bisatser: af-ledföljden
är således en effekt av att det finita verbet kvarstår i baspositionen i VP.
Till skillnad från Falk (1993) ser Sundquist alltså inte den variation som
möter i de fornsvenska texterna som ett resultat av variation inom en
grammatik utan istället som ett utslag av syntaktisk diglossi i den
meningen att det sker en växling mellan två parallella, konkurrerande
system (Sundquist 2002:216).

Tabell 2. *Bisatsledföljden i några fornsvenska lagtexter.*

Ledföljd	Pronominella subjekt		Icke-pronominella subjekt		Totalt	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
fa-ledföljd	157	74	38	84	195	76
af-ledföljd	56	26	7	16	63	14
Totalt	213	83	45	17	258	100

Källa: Sundquist 2002:230; $\chi^2 = 2,32$; $p = 0,128$; $df = 1$

3.5 Sammanfattning

I detta avsnitt har jag gjort en översikt av tidigare forskning om bisatsledföljden i svenskans historia. En slutsats av denna genomgång är att variationen har spelat en högst begränsad roll i tidigare forskning: i alla studier skymtar bilden av en fornsvensk normalledföljd och ett ursprungligt stabilt system med fa-ledföljd i både huvudsatser och bisatser. Även om 1930- och 1940-talets forskare i viss utsträckning var intresserade av att frilägga enskilda faktorer som kan ha inverkat på växlingen mellan af- och fa-ledföljd (subjektstyp, satstyp och genre/textursprung) under fornsvensk tid har detta spår inte följts upp av senare forskning. Det är ingen överdrift att säga att bisatsledföljden i fornsvenska många gånger har kommit att framställas som mer homogen än vad som i själva verket är fallet genom att satser med af-ledföljd ofta helt har uteslutits från diskussionen. I den mån som de har tagits upp har sådana satser betraktats både som ett utslag av variation inom ramen för en deterministisk grammatik (Falk 1993) och som en växling mellan två icke-deterministiska grammatiker (Sundquist 2002). Ingen av lösningarna är emellertid helt tillfredställande: i det första fallet framstår växlingen mellan af- och fa-ledföljd som helt slumpmässig och det är svårt att förstå vilka faktorer som styr växlingen, medan det i det andra fallet förblir oklart vilka utom-språkliga faktorer som ligger till grund för indelningen i två varieteter. I tidigare forskning är det många gånger också svårt att se någon distinktion mellan innovation och förändring; det är inte ovanligt att termen 'förändring' utnyttjas just för att beteckna en långvarig variabilitet i språkbruket.

4 Bisatsledföljden i fornsvenska: en variationsgrammatisk analys

I detta avsnitt redovisar jag en variationsgrammatisk studie av bisatsledföljden i fornsvenska. Jag inleder med att presentera material och excerperingsprinciper. Därefter lägger jag fram de övergripande resultaten av undersökningen. Jag går sedan vidare med att redovisa en kvantitativ analys (s.k. VARBRUL-analys) av mitt material för att avsluta med en diskussion av analysens resultat.

4.1 Material

Som material för min studie av bisatsledföljden i fornsvenska har jag valt 12 fornsvenska texter skrivna under perioden från slutet av 1200-talet till början av 1500-talet. Texterna presenteras nedan i kronologisk ordning efter det svenska originalets datering med uppgift om ålder och omfång.⁹ För uppgift om vilka textutgåvor som har anlitats och excerperade sidor hänvisar jag till källförteckningen.

Upplandslagen (UL). Original från 1297, hskr. något yngre (cirka 30 000 ord).

Södermannalagen (SdmL). Original från cirka 1300, hskr. från cirka 1330 (cirka 24 000 ord).

Fornsvenska legendariet efter Codex Bureanus (LEG). Original från 1276–1307, hskr. från perioden 1350–70 (cirka 21 000 ord).

Pentateuchparafrasen (MB). Original från cirka 1330, hskr. från 1526 (cirka 35 000 ord).

Järteckensboken (JÄR). Hskr. från 1386, originalet förmodligen något tidigare (cirka 23 000 ord).

Sju vise mästare (SVM). Original från 1300-talets senare hälft, hskr. från 1430–50 (cirka 16 000 ord).

Karl Magnus (KM). Original från slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet, hskr. från 1430–50 (cirka 11 000 ord).

Barlaam och Josaphat (BJ). Originalhskr. från 1442 eller något före (cirka 26 000 ord).

Didrikssagan (DI). Original från 1450–60, hskr. från början av 1500-talet (cirka 24 000 ord).

Stockholms stads tänkeböcker (StTB). Originalhskr. från 1474–77 av stadsskrivaren Ingevald (cirka 29 000 ord).

Speculum Virginum (SV). Original från perioden 1472–1486, hskr. från cirka 1500 (cirka 22 000 ord).

Historia Trojana (HT). Originalhskr. från 1529 (cirka 25 000 ord).

Hela materialet omfattar närmare 300 000 ord. Ändå rör det sig inte om några totalexcerperingar av varje enskilt verk, utan jag har maximalt excerperat cirka 100 sidor i varje text (kortare texter har naturligtvis excerperats i sin helhet, och för lagtexterna omfattar excerperingen hela balkar

⁹ Uppgiften om antal ord är endast ungefärlig. För de texter som föreligger i maskinläsbart skick har den beräknats med hjälp av statistikfunktionen i konkordansprogrammet *Conc 1.76*. I övriga fall har den uppskattas genom en överslagsberäkning. Antalet ord har genomgående avrundats till jämnt tusental.

vilket gör att den genomgångna textmängden här har blivit mer än 100 sidor).

Texterna representerar olika kronologiska skikt. Jag har utgått från en indelning i äldre fornsvenska (1225–1375), tidig yngre fornsvenska (1375–1450) och sen yngre fornsvenska (1451–1526) och för fyra texter till varje period på följande sätt:

Äldre fornsvenska:	Upplandslagen, Södermannalagen, Fornsvenska legendariet och Pentatuechparafrasen
Tidig yngre fornsvenska:	Järteckensboken, Sju vise mästare, Karl Magnus och Barlaam och Josaphat
Sen yngre fornsvenska:	Didrikssagan, Stockholms stads tänkeböcker, Speculum Virginum och Historia Trojana

Min studie omfattar både inhemska och översatt prosa. Som *inhemska* räknar jag dels fornsvenska originaltexter, dels översättningar med enbart nordiska förlagor.¹⁰ Texter med förlagor på andra språk än nordiska betraktar jag som *översatta*. I det äldre fornsvenska materialet representeras den inhemska prosan av de båda landskapslagarna, medan *Fornsvenska legendariet* och *Pentatuechparafrasen* är översättningar från latinska förlagor. I det tidiga yngre fornsvenska materialet har jag klassificerat *Karl Magnus*, en översättning från fornnorska, som inhemska prosa, medan de övriga texterna är översättningar från latin.¹¹ I den yngsta perioden, sen yngre fornsvenska, företräder *Didrikssagan* och *Stockholms stads tänkeböcker* den inhemska prosan, medan *Speculum Virginum* och *Historia Trojana* är översättningar (i båda fallen utifrån en latinsk förlaga).

4.2 Excerperingsprinciper och analysmetoder

I detta avsnitt redovisar jag de principer som jag har utnyttjat vid excerperingsarbetet. Först diskuterar jag min operationalisering av bisatsbegreppet för att därefter uppehålla mig vid frågan om vilka bisatser som är

¹⁰ Jag erkänner villigt det diskutabla i att klassificera texter med en förlaga på ett annat nordiskt språk som inhemska. Inte minst Hennings (1970) studie av *Didrikssagan* visar ju på genomgripande skillnader mellan den norska förlagan och den fornsvenska översättningen – även i grammatiskt hänseende. För mina syften tycker jag dock att indelningen kan vara motiverad.

¹¹ När det gäller *Barlaam och Josaphat* är den huvudsakliga förlagan latinsk, även om också den fornnorska översättningen har utnyttjats framför allt i början av texten (Klemming 1887–89:357)

vittnesgilla när det gäller studier av variationen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska.

4.2.1 Bisatsdefinitionen

Termer som 'huvudsats' respektive 'bisats' speglar den syntaktiska hierarkin och anger normalt huruvida en sats är inbäddad i en överordnad (makro)syntax. Som bisatser har jag enbart klassificerat sådana satser som ingår som satsdelar i en överordnad sats eller fras. Denna princip utesluter ett antal bisatsformade men syntaktiskt självständiga satser från undersökningen, bl.a. expressiva huvudsatser (se vidare SAG 4:676):

- (7) a. Om du ändå kunde stanna här!
b. Att det alltid ska regna så förtvivlat!

Vidare har jag ställt som krav att en bisats ska ha en utsatt inledare (jfr Andersson 1975:16 f.). Enbart vid relativa bisatser och interrogativa bisatser med satsbas har jag gjort avkall på denna princip genom att också låta bisatser med orealiserat *som* ingå i undersökningen:

- (8) ... oc giordhe thz *henna bonde formatte ey at göra* (SVM:131)

Kravet på utsatt bisatsinledare i alla övriga fall kan möjligen förefalla något mekaniserat, men faktum är att principen effektivt bidrar till att utesluta ett antal irrelevanta satser från materialet. Bland dessa märks oinledda konditionala bisatser, anförda meningar som möjligen skulle kunna analyseras som oinledda att-satser och koordinerade sammandragna bisatser:

- (9) a. *wil æi biskupær kirkiu wighiæ þa kiærin böndær sik fore*
konungi sinum. (UL:KB, 4)
b. *weland swarade thz är ekki än rede* (DI:48)
c. *thy skal thu vitha at iac thik aldri lydhir Oc aldri min skapare*
ok frälsare ouergiffuer (BJ:10)

Satser inledda med (*fore*) *þy* (*at*) analyseras normalt som bisatser men intar syntaktiskt en ganska självständig ställning (Wessén 1965:301). I linje med Jörgensen (1987:20) och Wollin (1983:15) har jag därför valt att behandla sådana satser som huvudsatser.

4.2.2 Vittnesgilla bisatser

Nästa problem, när väl bisatsbegreppet har operationaliserats, gäller att avgränsa sådana bisatser som är vittnesgilla när det gäller en studie av variation i bisatsledföljd i äldre svenska. Naturligtvis kan växlingen mel-

lan af- och fa-ledföljd enbart studeras i bisatser med satsadverbial. Vissa satsadverbial är dock friare i sin placering än andra, och jag har därför begränsat min undersökning till bisatser som innehåller ett negerande adverb (SAG 2:665 f.). Dessutom har jag varit tvungen att göra några ytterligare inskränkningar.

För det första har jag uteslutit alla subjektlösa satser från undersökningen. Som subjektlösa har jag i linje med SAG (4:43) betraktat sådana bisatser som i dagens svenska saknar subjekt men i gengäld obligatoriskt inleds med *som*:

(10) hundar *(*som*) *inte skäller*

Kravet på utsatt subjekt medför att ett antal syntaktiskt tvetydiga satser har uteslutits från undersökningen. Som framgår av analysen nedan kan en negerad subjektlös bisats med prefinnit negation analyseras antingen som ett exempel på modern bisatsledföljd (som i (11 b)) eller som ett exempel på kilkonstruktion (som i (11 c)).

(11) a. ... *sum ei agher byrð til* (SdmL, JB:4)

b. [_{CP} *pro*_i [_{C°} *sum*] [_{IP} [-_i] [_{I°} Ø] [_{NEGP} *ei* [_{VP} [-_i] *agher byrð til*]]]]]

c. [_{CP} *pro*_i [_{C°} *sum*] [_{IP} *ei*_j [_{I°} *agher*_v] [_{NEGP} [-_j] [_{VP} [-_j] [-_v] *byrð til*]]]]]

Oblika led med subjektliknande egenskaper har inte analyserats som syntaktiska subjekt (för en ingående diskussion, se Falk 1997), och ingår därmed inte heller i undersökningen:

(12) ... *som honum haffdhe drömp om* (SVM:162)

Till skillnad från Platzack (1988) och Falk (1993) har jag dock inte exkluderat pronominella subjekt från mitt material, utan låter min studie omfatta alla satser med ett realiserat subjekt.

För det andra har jag valt att utesluta alla bisatser med inversion. I sådana satser hamnar det negerande adverbet automatiskt efter det finita verbet, och här finns följaktligen ingen variation att studera. Inte heller har det skett någon utveckling över tid – också i modern svenska har bisatser med inversion det negerande adverbet i en position efter finitet.¹² Jfr den fornsvenska ledföljden i (13) med den moderna svenskans i (14):

(13) ... *at j thy oflätino war ey sandir ihesu christi likame* (JÄR:9)

(14) *De visste säkert att på eftermiddagarna var inte Hugo hemma.*

¹² Även i bisatser med inversion har dock negerande adverb en alternativ placeringsmöjlighet då de kan förekomma satsinitialt:

(i) ... *at ey bleff en sten qwarliggiande j thera grundual* (BJ:85)

För det tredje har jag uteslutit alla verbfinala strukturer, d.v.s. sådana satser där det finita verbet står som sista satsled (se (15 a)), där det finita verbet omedelbart följs av en underordnad bisats (se (15 b)) eller där det finita verbet föregås av infinit verb, objekt eller predikativ (se (15 c)). Satser som har det negerande adverbet som sista satsled omedelbart efter finitet har inte heller tagits med i undersökningen (se (15 d)).

- (15) a. ... swa at hon thz ey wiste (JÄR:73)
 b. ... [at han æi wisti [pæt hun fæst war]] (UL, KB:15)
 c. ... at þe ei gullith hawa innan þen dagh sum nu sagt ær (SdmL, ÆB:5)
 d. ... tha thän thridhi fanz ey (JÄR:55)

Slutligen har jag exkluderat alla bisatser med satsinledande negation. Det kan i dessa vara svårt att avgöra om det negerande adverbet ska analyseras som del av en flerordssubjunktion eller om det negerande adverbet modifierar ett särskilt led i satsen (lednegation). Negerande adverb som genom topikalisering har kommit att placeras i en prefininit position är därmed inte relevanta för en undersökning av den inbördes ordningen mellan finit verb och satsadverbial, och av dessa skäl har sådana bisatser som exemplifieras i (16) uteslutits från undersökningen.

- (16) ... swa at ey skadhi äller vande skal hanom vardha (BJ:15)

De exempel som möter de uppställda excerperingsprinciperna har skrivits in i en databas tillsammans med uppgift om text, ursprung (inhemsk eller översättning), subjektstyp (pronominent eller icke-pronominent) och bisatstyp. När det gäller bisatstyper skiljer jag i första hand enbart mellan att-satser och övriga bisatser (jfr dock avsnitt 4.5.2 nedan). Som att-satser har jag klassificerat också bisatser med adverbial funktion som inledds med flerordssubjunktioner som t.ex. *swa at* och *þo at* (jfr Jørgensen 1978).

Texterna har excerperats endast en gång, och det är naturligtvis ofrånkomligt att relevanta exempel kan ha förbigåtts. Detta bör dock knappast påverka reliabiliteten hos mina resultat. Genomgående gäller att jag ställer två ledföljdsmonster mot varandra, och det är inte troligt att det ena ledföljdsmonstret skulle ha förbigåtts i högre utsträckning än det andra vid excerperingen.

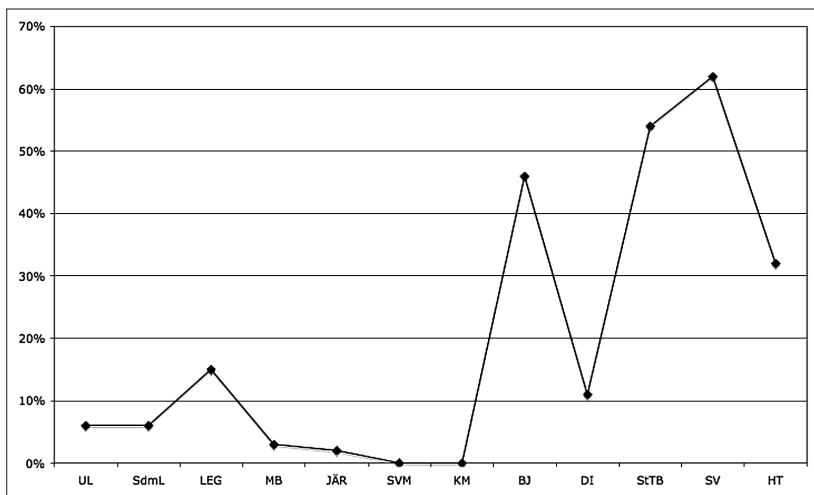
4.3 Övergripande resultat

Sammanlagt har jag i de 12 fornsvenska texter som ingår i mitt material registrerat 461 bisatser som möter de excerperingsprinciper som presenterades i föregående avsnitt. Av tabell 3 nedan framgår hur dessa belägg fördelar sig på de två ledföljderna.

Som framgår av tabell 3 har huvuddelen av bisatserna i materialet fa-ledföljd (inalles 77%). Alltifrån äldre fornsvensk tid är det dock möjligt att belägga satser med af-ledföljd i materialet, även om antalet sådana satser är ganska begränsat i de äldsta texterna, vilket framgår av figur 2 nedan.

Tabell 3. Fördelningen mellan af- och fa-ledföljd i det fornsvenska materialet.

Ledföljd	Antal belägg	Procentandel
fa-ledföljd	355	77
af-ledföljd	106	23
Totalt	461	100

Figur 2. Andelen bisatser med af-ledföljd i materialet.

4.4 Kvantitativ analys

Som ett hjälpmedel i min analys av variationen i den fornsvenska bisatsledföljden har jag utnyttjat mig av VARBRUL. VARBRUL är ett statistiskt analysverktyg som började utvecklas under 1970-talet för att med utgångspunkt i s.k. *variabla regler* kunna beskriva variationen i språkbruket. Målet med en VARBRUL-analys är att avgöra huruvida det finns signifikanta samband mellan valet av en viss språklig variant och olika inom- eller utomspråkliga faktorgrupper. Om en faktorgrupp har signifikant inverkan på valet av variant ($p < 0,05$) kan de olika faktorerna antingen gynna eller missgynna valet mellan olika språkliga varianter. I form av ett sannolikhetsvärde (som varierar mellan 0 och 1) anges inverkan från de signifikanta faktorerna. Sannolikhetsvärden som överstiger 0,5 gynnar generellt valet av variant, medan sannolikhetsvärden under 0,5 missgynnar motsvarande val, men då sannolikhetsvärdena är relativa är det nödvändigt att se dem i proportion till varandra (Tagliamonte 2006:145). Ett mått på de olika faktorgruppernas inverkan på valet av variant får man genom att beräkna variationsvidden för de olika variablerna d.v.s. genom att för varje faktorgrupp subtrahera det lägsta faktorvärdet från det högsta. Den faktorgrupp som har den största spänvidden har också störst inverkan på valet av variant. För en mer ingående beskrivning av VARBRUL hänvisas till Paolillo 2002 och Tagliamonte 2006. Kortfattade introduktioner till metoden ger också Håkansson 2008 och Sundgren 2002 i samband med tillämpningar på svenskt språkbruk.

I min studie av bisatsledföljden i fornsvenska har jag inkluderat faktorgrupperna subjektstyp, satstyp och textursprung. I tabell 4 nedan redovisas resultatet av VARBRUL-analysen.

Tabell 4. VARBRUL-analys av de olika faktorgruppernas inverkan på valet av af-ledföljd i bisats.

Faktorgrupp	Faktor	% bisatser med af-ledföljd	Sannolikhet	Antal belägg
Subjektstyp	Pronominellt	29	.62	355
	Icke-pronominellt	5	.17	106
	Variationsvidd		45	461
Satstyp	Att-satser	25	[.52]	357
	Övriga	17	[.43]	104
	Variationsvidd		–	461
Textursprung	Inhemsk prosa	26	[.55]	141
	Översatt prosa	22	[.48]	320
	Variationsvidd		–	461

Anm.: Sannolikhetsvärden för icke-signifikanta faktorgrupper anges inom hakparentes.

VARBRUL-analysen visar att enbart faktorgruppen *subjektstyp* har signifikant påverkan på valet mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska. För de övriga faktorgrupperna är de inbördes skillnaderna genomgående små, och de inverkar inte heller signifikant på valet av variant.

4.5 Diskussion

Resultatet av den kvantitativa analysen ska jag diskutera mer ingående i detta avsnitt där jag behandlar de olika faktorgrupperna var för sig.

4.5.1 Subjektstyp

Som framgick av forskningsbakgrunden ovan är det i synnerhet vid pronominella subjekt som bisatser med af-ledföljd förekommer i fornsvenska. Min studie bekräftar detta resultat: faktorgruppen *subjektstyp* visade sig i VARBRUL-analysen vara den enda som hade signifikant inverkan på den fornsvenska ledföljdsvariationen.

I 1930- och 1940-talets forskning om den fornsvenska bisatsledföljden fanns det – som jag nämnde ovan – en tradition av att förklara avvikelser från den fornsvenska normalordföljden med hjälp av den s.k. pronomeninskottsteorin. Jag ska i detta avsnitt först uppehålla mig vid denna förklaring. Det finns nämligen en hel del som talar mot att den kan vara riktig. Till grund för pronomeninskottsteorin ligger det faktum att fornsvenska saknade subjektstvång. Eftersom subjekt i fornsvenska kunde utelämnas på ett sätt som inte förekommer i modern svenska antog man att pronominella led inte heller hade samma status som subjekt när de var utsatta. Wessén (1965:332) beskriver förhållandet på följande sätt: ”Ett pronomen som subjekt är trycksvagt och kunde alternativt utelämnas. Detta är orsaken till att ett sådant ord icke alltid inverkar på ordföljden.” Utelämnning av referentiella subjekt är dock en ganska marginell företeelse i fornsvenska. Som framgår av tabell 5 nedan är enbart 3 % av satserna subjektslösa i fornsvenska. Inte heller verkar subjektsslösheten – som Wessén (1965:192 f.) påstår – vara vanligare i bisatser: tvärtom är endast 2 % av de fornsvenska bisatserna subjektslösa.

Tabell 5. *Subjektslösa satser i fornsvenska.*

Subjekt	Huvudsatser		Bisatser		Totalt	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Utsatt	540	95	513	98	1 053	97
Utelämnat	31	5	12	2	33	3
Totalt	571	53	525	48	1 086	100

Källa: Håkansson 2008:115

Under fornsvensk tid verkar det alltså knappast vara så att pronomi-
nella subjekt saknar fullvärdig status som satsled. Snarare finns det
mycket som tyder på att pronomiella subjekt har samma grammatiska
funktion som i modern svenska, även om de under vissa kontextuella
omständigheter kan utelämnas också från bisatser. De subjektlösa bisat-
serna i fornsvenska verkar snarare ha en hel del gemensamt med verbini-
tiala deklarativsatser i modern svenska, i vilka ett pronomiellt subjekt
också i vissa kontextuella sammanhang kan vara utelämnat (för en ingå-
ende diskussion, se Håkansson 2008):

- (17) Han låter ansiktet svartna av skäggstubbs från söndag till sö-
ndag. *Går barfota hela sommarhalvåret med jordmörka, skrov-
liga fötter.* (SAG 4:692)

Vidare är subjektlösheten i fornsvenska i princip begränsad till tredje
person medan subjekt som refererar till första och andra person endast
mycket sällan utelämnas (Håkansson 2008:103).¹³ Om pronomeni-
nskottsteorin vore riktig väntar vi oss följaktligen att enbart satser med
subjekt i tredje person ska kunna utmärkas av en ledföljd med satsadver-
bial före finit verb; i övriga personer är ju subjektet inte optionellt och
borde därmed inverka på ledföljden på samma sätt som ett icke-prono-
minellt subjekt. Så är dock inte fallet. Också i satser med ett subjekt i
första eller andra person kan satsadverbial placeras före det finita
verbet i fornsvenska:

- (18) ... om jak **ey swikx** aff mino hopi (BJ:28)

För det tredje väntar vi oss att satser med den moderna bisatsledföljden
skulle bli allt ovanligare över tid i takt med att svenskans subjektstväng
etableras. Så är dock inte fallet. Tvärtom gäller istället att en ledföljd med
satsadverbial före finit verb segrar över tid. Sammantaget är det således
svårt att finna något egentligt empiriskt stöd för pronomenienskottsteo-
rin, och min slutsats är att vi måste leta efter andra modeller för att kunna
beskriva den fornsvenska bisatsledföljden.

Ett mer lockande alternativ är enligt min mening att beskriva ledföljds-
variationen i fornsvenska bisatser kvalitativt i linje med Sundquist (2002)
som hanterar variationen som en växling mellan två system: ett forn-
svenskt (med uteslutande fa-ledföljd) och ett nusvenskt (med uteslutande
af-ledföljd). En sådan beskrivningsmodell framstår utan tvekan som till-

¹³ Begränsningen till tredje person gäller inte bara fornsvenska utan verkar omfatta de
flesta forngermanska språk (se vidare Rosenkvist 2009).

talande: som Thelander (1990) framhåller verkar det vara mer rimligt att anta att språkliga normsystem riktar sig mot hela strukturer snarare än mot enskilda variantformer. Utifrån teoretiska argument förefaller också en analys som tar fasta på växling mellan två icke-deterministiska grammatiker mer attraktiv än en som utgår från variation inom en deterministisk grammatik (jfr Eide & Åfarli 2007). En förutsättning för att den fornsvenska ledföljdsvariationen ska kunna vara möjlig att beskriva som en växling mellan system är dock att bisatser med af-ledföljd uppför sig på samma sätt i fornsvenska som i modern svenska – de antas ju helt enkelt representera det moderna systemet. Vi väntar oss därmed inte heller finna några signifikanta skillnader mellan pronominella och icke-pronominella subjekt – oavsett subjektstyp används ju af-ledföljd i modern svenska. Så var också fallet i Sundquists undersökning av bisatsledföljden i några fornsvenska lagtexter där bisatser med af-ledföljd förekommer oberoende av subjektets form (se tabell 2 ovan).

I mitt material verkar dock förutsättningarna vara dåliga för att beskriva variationen mellan af- och fa-ledföljd kvalitativt som en växling mellan två system. Under lång tid är det nämligen enbart vid pronominella subjekt som vi kan tala om någon ledföljdsvariation över huvudet taget. Bisatser med icke-pronominella subjekt har nämligen i samtliga fall fa-ledföljd under de båda första perioderna. Hur de olika subjektstyperna fördelar sig per period framgår av tabell 6 nedan.

Det är alltså först under sen yngre fornsvensk tid som af-ledföljden kan sägas svara mot den moderna svenskans i den meningen att den är möjlig i alla typer av bisatser – oavsett subjektstyp.

Det kan naturligtvis finnas flera orsaker till att mitt resultat på denna punkt skiljer sig från Sundquists: hans undersökning är t.ex. begränsad till lagtexter medan min omfattar texter från olika genrer och med olika ursprung. Av de exempel som Sundquist ger framgår dock att han betraktar subjunktionslösa relativsatser som fungerar som attribut till en

Tabell 6. *Bisatsledföljden vid olika subjektstyper. Antalet belägg per period.*

Period	Pronominella subjekt		Icke-pronominella subjekt		Totalt	
	af	fa	af	fa	af	fa
Äldre fornsvenska	8	83	0	34	8	117
Tidig yngre fornsvenska	26	110	0	27	26	137
Sen yngre fornsvenska	67	61	5	40	72	101
Totalt	101	254	5	101	106	355

substantivisk nominalfras (se exempel (19)) som just af-satser med icke-pronominella subjekt.

- (19) a *Huilikin bonde ei hauer fiura famna lanket vargha næt, böte fore þre öra* (MEL, BB:18)
 b *Hwilken man fore thiuffnadh eig haffwer för warit gripin, faar han stiaela, fore minna ma han eig hængia æn fore ena mark ...* (MESt, TB:3)

En sådan analys måste dock närmast betraktas som resultatet av en ren felläsning (se vidare Garbacz et. al 2007).¹⁴ Sundquist (2002) ger enbart två exempel på af-bisatser med ett icke-pronominellt subjekt, och när dessa har uteslutits återstår sammanlagt 5 exempel på af-bisatser i hans material som inte har ett pronominellt subjekt (från *Magnus Erikssons landslag* och *Magnus Erikssons stadslag*). Eftersom han inte ger några ytterligare exempel är det dock omöjligt att avgöra huruvida dessa bisatser kan betraktas som entydiga belägg på af-ledföljd med icke-pronominella subjekt, men olika analysprinciper kan alltså vara orsaken till att Sundquists resultat i detta fall skiljer sig från mitt (och flera andras).¹⁵ Det är också intressant att notera att signifikanta skillnader mellan satser med pronominella respektive icke-pronominella subjekt framkommer om de båda felaktiga exemplen utesluts från Sundquists material.¹⁶ Slut-satsen är hur som helst precis den som Platzack (1988) och Falk (1993) tidigare har visat: bisatser med pronominella subjekt uppför sig helt enkelt annorlunda än bisatser med icke-pronominella subjekt när det gäller möjligheten till af-ledföljd – åtminstone fram till mitten av 1400-talet. Först då börjar bisatser med af-ledföljd att uppträda också vid icke-pronominella subjekt – om än i begränsad omfattning.¹⁷ Möjligheten att be-

¹⁴ Se även översättningarna i Holmbäck & Wessén 1962:109, 1966:279.

¹⁵ Enligt Åkerlund (1944) finns det enstaka exempel i äldre fornsvenska texter på bisatser med af-ledföljd också vid icke-pronominella subjekt. Ett av dessa exempel återges i (i):

(i) ... at cristet folk mz truldoms listom forvinna alla pinor (LEG:494)

I exemplet i (i) föregås dock det finita verbet inte av ett satsadverbial utan av ett innehålls-adverbial. Enligt Falk (1993:172) är så fallet för samtliga exempel på af-ledföljd vid icke-pronominella subjekt som Åkerlund (1944) redovisar.

¹⁶ $\chi^2 = 4,24; p = 0,04; df = 1$

¹⁷ Kompletterande excerperingar som jag har genomfört i några fornsvenska prosakrönikor för till samma resultat. Det är först under senare yngre fornsvensk tid som af-ledföljden börjar uppträda med substantiviska subjekt. Följande exempel är hämtat ur *Prosaiska krönikan* (original från 1452–57, hskr. något senare):

(i) ... ath menniskiona kön ey wille sköta eller akta hans skikkilse (PK:219)

skriva ledföljdsvariationen i fornsvenska bisatser som ett resultat av en växling mellan två språkarter tycks sammantaget alltså vara rätt dåliga före 1400-talets mitt. Den variation som förekommer dessförinnan vill jag istället försöka beskriva kvantitativt – alltså som en växling inom ett system.

4.5.2 Satstyp

I modern svenska anses växlingen mellan af- och fa-ledföljd återspegla en semantisk distinktion: med fa-ledföljden markeras att bisatsens utsaga enbart är syntaktiskt men däremot inte semantiskt underordnad (se vidare t.ex. Andersson 1975). På senare tid har också en lång rad analyser av fa-ledföljd i underordnade satser i de moderna nordiska språken presenterats (för en översikt, se Brandtler 2008:90 ff.). En central fråga är naturligtvis om också den fornsvenska ledföljdsvariationen återspeglar en semantisk distinktion. I så fall kan inte växlingen mellan af- och fa-ledföljd behandlas som en språklig variabel eftersom det grundläggande kravet på semantisk ekvivalens mellan de båda varianterna då inte är uppfyllt: med de olika ledföljderna uttrycks helt enkelt olika betydelser.

Om semantiska faktorer är avgörande för valet mellan af- och fa-ledföljd bör det resultera i att olika ledföljder är bundna till olika satstyper: alla bisatstyper kan ju inte vara semantiskt underordnade i den meningen att de uttrycker självständiga påståenden. Så är också fallet i modern svenska. Enligt SAG (4:467) förekommer fa-ledföljd i underordnade satser i narrativa bisatser efter subjunktionen *att*. Dessutom framgår att fa-ledföljd kan förekomma i bisatser inledda av subjunktionerna *fastän*, *(där)för att* och *så att* (SAG 4:467 fotnot). I fornsvenska förhåller det sig däremot annorlunda. Den kvantitativa analysen gav vid handen att faktorgruppen *satstyp* inte bidrog signifikant till valet av variant i mitt material (se tabell 4 ovan). I VARBRUL-analysen skiljde jag enbart ut att-satser och slog samman övriga bisatstyper i en och samma kategori.¹⁸ Som framgår av tabell 7 nedan framträder dock inga signifikanta skillnader mellan olika satstyper även om de övriga bisatserna delas upp i relativsatser, interrogativa bisatser och övriga adverbiala bisatser (jfr Jörgensen 1978).¹⁹

¹⁸ På grund av interaktion mellan olika faktorer är det tyvärr omöjligt att använda en mer detaljerad klassificering av bisatserna i VARBRUL-analysen (se vidare Tagliamonte 2006:151).

¹⁹ Eftersom oinledda konditionala satser inte ingår i mitt material urskiljer jag till skillnad från Jörgensen (1978) inte någon sådan kategori.

Tabell 7. Förekomsten av af- och fa-ledföljd i olika bisatstyper.

Bisatstyp	af-ledföljd		fa-ledföljd		Totalt	
	antal	%	antal	%	antal	%
Att-satser	88	25	269	75	357	77
Relativsatser	6	21	22	79	28	6
Interrogativa bisatser	1	–	4	–	5	1
Övriga adverbiala	11	15	60	85	71	15
Totalt	106	23	355	77	461	100

$p = 0,3771$ (Fishers exakta test)

För att ytterligare illustrera hur fornsvenska skiljer sig från modern svenska har jag också gjort en kvantitativ analys av ett modernt svenskt material bestående av strax över 1 000 bisatser excerperade ur *Göteborg Spoken Language Corpus* (GSLC). Materialet är sammanställt av Piotr Garbacz för en undersökning av bisatsledföljden i de moderna nordiska fastlandsspråken.²⁰ Garbacz' undersökning är begränsad till de mest frekventa bisatstyperna i svenskan och omfattar också enbart satser med pronominella subjekt.²¹ Detta bör dock inte ha någon betydelse för resonemanget här. Resultatet av den kvantitativa analysen av det moderna materialet återges i tabell 8 nedan.

Som framgår av tabell 8 har satstypen en signifikant inverkan på bisatsledföljden i modern svenska, och spännvidden mellan de olika faktorerna är stor. I första hand förekommer – som väntat – fa-ledföljd i att-satser, men resultaten i tabell 8 visar också att fa-ledföljden kan uppträda även vid andra satstyper. Semantiska distinktioner verkar alltså inte till fullo kunna förklara den moderna svenskans variation mellan af- och fa-ledföljd i bisatser (se vidare Gregersen & Pedersen 1997 som behandlar motsvarande variation i danska). Även om variationsmöjligheterna i modern svenska är mer komplexa än vad som generellt antas har trots allt satstypen en signifikant inverkan på valet av variant – till skillnad från i fornsvenska. Denna skillnad tar jag som intäkt för att behandla växlingen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska som en språklig variabel i den meningen att de båda varianterna kan betraktas som semantiskt ekvivalenta. Jag vill alltså hävda att variationen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska inte reflekterar någon semantisk över- eller underordning, utan är av rent grammatisk karaktär.

²⁰ Jag tackar Piotr Garbacz som har ställt detta material till mitt förfogande.

²¹ Garbacz gör också en delvis annorlunda indelning av de olika bisatserna.

Tabell 8. VARBRUL-analys av bisatsledföljden i modern svenska.

Faktorgrupp	Faktor	% bisatser med fa-ledföljd	Sannolikhet	Antal belägg
Satstyp	Att-satser	38	.89	421
	Som-satser	2	.18	251
	Om-satser	2	.22	375
	Eftersom-satser	6	.44	36
	Variationsvidd		71	1 083

4.5.3 Textursprung

Utöver pronomeninskottsteorin – som jag har berört ovan – spelade också texternas ursprung en central roll i 1930- och 1940-talets diskussioner av den fornsvenska bisatsledföljden. En teori var att af-ledföljd fr.a. förekom i översatta texter, medan fa-ledföljden betraktades som genuin och inhemska (Wenning 1930). Mitt material ger dock anledning att ifrågasätta denna uppfattning.

Den kvantitativa analysen av materialet visar att det inte förekommer några signifikanta skillnader mellan inhemska och översatta texter när det gäller variationen mellan af- och fa-ledföljd. Detta resultat jävar förstås inte hypotesen att den fornsvenska bisatsledföljden i andra avseenden kan vara influerad av utländskt inflytande, men pekar – menar jag – mot att den inbördes ordningen mellan satsadverbial och finit verb bör hållas utanför en sådan diskussion (jfr Larsson 1931). Enligt min mening finns det således inga skäl att betrakta bisatser med af-ledföljd i fornsvenska som influerade av utländska förlagor.

Vidare kan det finnas skäl att fundera över användningen av begrepp som 'genuin' och 'inhemska' i tidigare forskning. Visserligen är inte bisatser med af-ledföljd särskilt vanliga under äldre fornsvensk tid – totalt har jag registrerat 8 belägg i de fyra äldsta texterna (se tabell 6 ovan), men det faktum att bisatser med af-ledföljd kan beläggas redan i texter skrivna under 1200-talet gör det dock svårt att betrakta denna ledföljd annat än som en genuin företeelse i fornsvenskt språk. Tidigare forskning har dock i vissa fall valt att motarbeta en sådan uppfattning. Det förefaller inte orimligt att anta att denna hållning är ett direkt utslag av ett äldre synsätt på språkförändring. Om den språkliga variationen reduceras till ett undantagstillstånd i den språkhistoriska beskrivningen, vilket ju skedde före sociolingvistikens genombrott, är det naturligtvis svårt att föreställa sig att det är variationen som utmärker också den äldre fornsvenskan – en period som annars har kommit att framstå som något av en guldåldersepok i svensk språkhistoria (jfr Wollin 1991).

4.6 Sammanfattning

I detta avsnitt har jag redovisat resultatet av en variationsgrammatisk analys av växlingen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska. Undersökningen har visat att de båda ledföljderna växlar under hela den fornsvenska perioden – om än proportionerna varierar ganska kraftigt både över tid och mellan olika texter. Bisatser med af-ledföljd var således en grammatisk möjlighet i svenskan också på 1200-talet, och om vi enbart ser till den inbördes ordningen mellan satsadverbial och finit verb kan det alltså se ut som att det överhuvudtaget inte har skett vare sig någon innovation eller förändring på denna punkt – bara en frekvensförskjutning över tid. Det är dock inte hela sanningen. Den af-ledföljd som vi möter i texter från 1200- och 1300-talet skiljer sig nämligen på flera sätt från den af-ledföljd som förekommer i dagens svenska.

Först vill jag peka på att växlingen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska är ett renodlat grammatiskt fenomen. Distinktionen mellan semantiskt över- respektive underordnade satser är alltså inte avgörande för valet av variant som i modern svenska där de olika ledföljderna är bundna till olika satstyper.

Vidare vill jag lyfta fram en kanske ännu mer central skillnad mellan fornsvenska och modern svenska. I modern svenska används af-ledföljd i bisatser oberoende av subjektets form. Fram till ungefär mitten av 1400-talet förekommer dock bisatser med af-ledföljd enbart vid pronomina subjekt. Detta talar för att bisatser med af-ledföljd i den äldre och tidiga yngre fornsvenskan skiljer sig från den moderna svenskans även om ledföljden är densamma. Resonemanget kan förefalla abstrakt men innebär egentligen inget annat än att den underliggande strukturen är annorlunda även om den linjära ordningen är identisk. Att den fornsvenska af-ledföljden inte är identisk med den som förekommer i modern svenska får också effekter för beskrivningen av den språkliga variationen. Till skillnad från vad som har föreslagits av Sundquist (2002) kan då inte växlingen mellan af- och fa-ledföljd i äldre och tidig yngre fornsvenska beskrivas som en växling mellan två system (ett fornsvenskt med uteslutande fa-ledföljd och ett motsvarande modernt med af-ledföljd). En förutsättning för en sådan beskrivningsmodell är ju att den af-ledföljd som möter i fornsvenskan är av samma slag som i den moderna svenskans, vilket alltså inte är fallet. Mina resultat pekar istället på att den språkliga variationen i fornsvenska på denna punkt måste beskrivas kvantitativt, d.v.s. som en växling inom ett system som möjliggjorde både en fornsvensk af- och fa-ledföljd. Att närmare karaktärisera ett sådant system är temat för nästa avsnitt.

5 En alternativ beskrivning av bisatsledföljden i fornsvenska

Fornsvenskans avsaknad av en särskild bisatsledföljd har inom ramen för den generativa grammatiken relaterats till morfologiska faktorer. Närmare bestämt har man velat se ett samband mellan subjekt-verbkongruens och det finita verbets position i bisatsen så att det finita verbet alltid flyttar till en position framför satsadverbialet i språk med verbkongruens (se strukturen i (20a)), medan motsvarande flyttning uteblir i språk utan verbkongruens (så som illustreras i strukturen i (20b)).

- (20) a. [_{CP} [_{C°} subjunktion] [_{IP} subjekt [_{I°} finit verb] [_{NegP} satsadvl [_{VP} [-] [-]]]]]]
b. [_{CP} [_{C°} subjunktion] [_{IP} subjekt [_{I°} ∅] [_{NegP} satsadvl [_{VP} [-] finit verb]]]]]]

En sådan beskrivningsmodell ger dock inget utrymme för den variation som faktiskt förekommer i fornsvenska. Slutsatsen av diskussionen i föregående avsnitt var ju att det också i fornsvenska förekom variation mellan af- och fa-ledföljd och att denna variation bör beskrivas kvantitativt som en växling inom ett system. En sådan analys har tidigare föreslagits av Falk (1993). Som framgick av forskningsöversikten utgår Falk (1993:191 f.) från ett system med en icke-deterministisk grammatik och argumenterar för att variationen mellan af- och fa-ledföljd är knuten till verbets position i strukturen: verbflyttning till I° är helt enkelt inte obligatoriskt i satser med pronominella subjekt. Enligt min mening är detta dock inte en särskilt tilltalande beskrivning. Om man som Falk utgår från att subjekt-verbkongruensen är den avgörande drivkraften för verbflyttning är det svårt att förstå varför denna flyttning ibland kan utebli. Också av andra skäl framstår Falks analys som ad hoc-artad. Om variationen mellan af- och fa-ledföljd är beroende av verbets position i satsen likställs också af-satser i fornsvenska strukturellt med af-satser i modern svenska: de är ju båda en effekt av utebliven verbflyttning. En sådan analys rimmar dock illa med empiriska fakta: som jag har försökt visa i föregående avsnitt har af-ledföljden i fornsvenska andra egenskaper än i modern svenska.

Istället för att se växlingen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska som beroende av verbets position i strukturen ska jag i detta avsnitt presentera en alternativ beskrivningsmodell som utgår från att pronominella subjekt har friare placeringsmöjligheter i strukturen. Beskrivningen byg-

ger dels på den modell av fornsvenskans satsstruktur som jag tidigare har presenterat,²² dels på Platzacks (1988) analys av pronominella subjekt som enklitiskt anslutna till subjunktionen.

5.1 Satsstrukturen i fornsvenska

I diskussionen om bisatsledföljden i äldre svenska har verbets position i den syntaktiska strukturen tidigare spelat en avgörande roll. Förekomsten av verbflyttning till I° utgör visserligen en markant skillnad mellan satsstrukturen i fornsvenska och modern svenska, men också på andra punkter finns det betydande avvikelser mellan de båda varieteterna. En av de mest framträdande är knuten till subjektspositionen, [Spec, IP]. Medan denna position i modern svenska måste innehålla ett subjekt kan den i fornsvenska också rymma andra typer av satsled (s.k. kilkonstruktion) eller vara tom på ungefär samma sätt som initialfältet i modern svenska (se vidare Håkansson 2008:147–156).²³ Jfr de moderna exemplen i (21) med de fornsvenska i (22).

- (21) a. Sedan hände [_{Spec, IP}* (det)] att elden kom lös en natt.
 b. *... som [_{Spec, IP} brevet] bar fram.
- (22) a. Sidhan hände [_{Spec, IP} ∅] at eldir kom lös vm ena nat ...
 (JÄR:126 f.)
 b. ... som [_{Spec, IP} breffuit] baro fram (DI:10)

Jag utgår således från att förekomsten av kilkonstruktion ska beskrivas som flyttning till [Spec, IP], och att denna position i princip kan fyllas av vilket satsled som helst på ungefär samma sätt som initialfältet i modern svenska.²⁴ Eftersom ett antal olika satsled konkurrerar om samma strukturella position framstår det som synnerligen motiverat att urskilja en kilhierarki. Denna hierarki domineras dock inte av negationen, såsom tidigare har föreslagits (Pettersson 1988:167 ff.), utan istället av subjektet (Falk 2007).

²² Se vidare Håkansson 2008.

²³ Att säga att subjektspositionen i dagens svenska måste innehålla ett subjekt innebär en förenkling. En mer riktig beskrivning är att denna position måste innehålla antingen ett synligt subjekt eller en tom kategori som svarar mot ett synligt subjekt.

²⁴ Den syntaktiska analysen är inte självklar när det gäller kilkonstruktioner. Som Holmberg (2000:453 ff.) visar föreligger det två etablerade analyser: det kilade ledet kan antingen antas ha flyttat till [Spec, IP] eller analyseras som adjungerat till I°. Förekomsten av hela fraser som kil (se *breffuit* i exempel (22b) ovan) talar dock för att den första analysen är den riktiga.

Slutsatsen av denna diskussion är därmed att satsadverbial kan förekomma i [Spec, IP] i fornsvenska samtidigt som det finita verbet alltid flyttar till I° i äldre och tidig yngre fornsvenska. Visserligen är det på detta sätt möjligt att härleda den inbördes ordningen mellan finit verb och satsadverbial, men en konsekvens av analysen är samtidigt att satsadverbial och subjekt konkurrerar om en och samma position – och tillika en position som subjektet alltid verkar ha företräde till (jfr Falk 2007). Därmed finns det inte heller någon pefinit position tillgänglig för negationen.

- (23) a. ... at han æi drap hanæ mæþ wiliæ (UL, MB:13)
 b. [CP [C° at] [IP han_i [I° drap_v] [NEGP æi [VP [-_i] [-_v] hanæ ...]]]
-

Af-ledföljden i exempel som (23a) kan därmed inte härledas på det sätt som skisseras i strukturen i (23b) – subjektet upptar den enda position där ett adverbial i pefinit ställning kan förekomma. Eftersom af-ledföljden enbart förekommer vid pronominella subjekt i äldre och tidig yngre fornsvenska måste den analys som jag föreslår kunna hantera det faktum att pronominella subjekt kan samförekomma med ett pefinit satsadverbial, medan icke-pronominella subjekt samtidigt är uteslutna från motsvarande position. Till denna fråga återkommer jag i nästa avsnitt.

5.2 Pronominella subjekt som subjunktionsklitika

Förekomsten av af-ledföljd vid pronominella subjekt i fornsvenska har tidigare behandlats av Platzack (1988:247 f.). Enligt Platzack är det inte nödvändigt att satser med pronominella subjekt och af-ledföljd innebär att verbflyttning till I° har uteblivit eftersom pronominella subjekt också kan vara enklitiskt anslutna till subjunktionsklitika. Att pronominella subjekt i fornspråket kunde anslutas enklitiskt till verb är ett välkänt fenomen (se t.ex. Bure 1898:17, Noreen 1904:390, Rydqvist 1857:533 ff.), men faktum är att motsvarande anslutning också förekom vid subjunktionsklitika (Söderwall 1884–1918:56; SAOB A:2603):

- (24) a. ... athan war blidher oc ødhmiwker (DI:1)
 b. ... attu äst en äldre man (EK:11)

Eftersom pronominella subjekt också kunde anslutas enklitiskt till subjunktionsklitika i äldre svenska konkurrerar alltså subjekt och satsadverbial inte alltid om samma strukturella position. Snarare verkar den hierarki

som Falk (2007) presenterar innebära att icke-pronominella subjekt alltid hade företräde framför negationer till [Spec, IP]. Pronominella subjekt hade däremot ytterligare placeringsmöjligheter och kunde också anslutas enklitiskt till subjunktionen i C°. Därigenom kommer ett pronominellt subjekt inte automatiskt att konkurrera med satsadverbialt om [Spec, IP], och adverbialt placering före det finita verbet kan därmed beskrivas som ett fall av kil, precis som i andra typer av subjektsslösa satser på det sätt som illustreras i strukturen i (25).

- (25) $[_{CP} [_{C^\circ} \text{subjunktion} + \text{pronominellt subjekt}] [_{IP} \text{satsadvl} [_{I^\circ} \text{finit verb}] \dots]$

En analys av det pronominella subjektet som klitiserat till subjunktionen predicerar emellertid att inte bara satsadverbial utan också andra satsled ska kunna förekomma som kil i kombination med ett pronominellt subjekt i fornsvenska. Som kil kunde ju i princip vilken satsdel som helst uppträda, d.v.s. förutom negationer också objekt, predikativ, infinita verb och andra adverbial (Pettersson 1988). Visserligen är det, som Falk (1993:188 ff.) påpekar, svårt att hitta vittnesgilla fornsvenska exempel på satser med pronominella subjekt och något annat satsled än adverbial som kil, men de saknas inte helt i det fornsvenska materialet, vilket framgår av exemplen i (26) där dels ett objekt, dels ett infinit verb uppträder som kil i satser med realiserade pronominella subjekt.²⁵

- (26) a. ... þa han hona hafwær swa fæst (VmL, ÆB:13)
 b. ... þær han borghat hafþe firi (SdmL, KB:9)

5.3 Slutsats

I detta avsnitt har jag presenterat en modell som utgår från subjektets form för att beskriva variationen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska bisatser. Enligt min mening har denna modell klara försteg framför en analys som knyter växlingen mellan af- och fa-ledföljd till verbets position i strukturen såsom tidigare har föreslagits (Falk 1993). Visserligen beskrivs variationen mellan af- och fa-ledföljd också i detta system kvantitativt – det rör sig om växlingar inom ett system, men ett system där det finita verbet alltid lämnar baspositionen och subjektet istället kan ha olika positioner beroende på om det är pronominellt eller icke-pronominellt. Den empiriska undersökning som jag presenterade i föregående avsnitt visade ju att växlingen mellan af- och fa-ledföljd under äldre och tidig yngre fornsvensk tid

²⁵ Tack till Cecilia Falk som har gjort mig uppmärksam på dessa exempel.

är helt knuten till subjektets form. Denna skillnad mellan icke-pronominella och pronomina subjekt kan också fångas i den modell som jag har presenterat i detta avsnitt: medan pronomina subjekt enklitiskt kan ansluta till subjunktionen och därmed ge möjlighet för negationen att som kil förekomma i [Spec, IP], är motsvarande enklitiska anslutning omöjlig för de icke-pronominella subjekten. Icke-pronominella subjekt måste istället realiseras i [Spec, IP], och de upptar därmed den enda prefinita position där satsadverbialet hade kunnat förekomma.

I mitt tycke kan modellen ge en rimlig beskrivning av det faktum att bisatser med pronomina subjekt kan uppvisa både af- och fa-ledföljd medan bisatser med icke-pronominella subjekt uteslutande har fa-ledföljd i äldre och tidig yngre fornsvenska. Under förutsättning att min analys är riktig är alltså den af-ledföljd som möter vid pronomina subjekt i äldre och tidig yngre fornsvenska strukturellt skild från den som förekommer i modern svenska: medan af-ledföljden i fornsvenska är beroende av subjektets position i strukturen är verbets position avgörande för af-ledföljden i modern svenska. Jfr den fornsvenska strukturen i (27) med den moderna svenska i (28):

(27) [CP [C° at + han_i] [IP æ_i; [I° drap_v] [NegP [-] [VP [-_i] [-_v] hanæ ...]]]]

(28) [CP [C° att] [IP han_i; [I° Ø] [NEGP inte [VP [-_i] dräpte henne ...]]]]

En ytterligare skillnad mellan fornsvenska och modern svenska rör negationens placering. I modern svenska kan inte ett satsadverbial förekomma i [Spec, IP]; på grund av subjektstvånget måste alla subjekt realiseras (eller lämna ett spår) i denna position. Den avgörande skillnaden mellan fornsvenska och modern svenska är därmed inte relaterad till huruvida subjektet enklitiskt kan ansluta till subjunktionen eller inte utan huruvida [Spec, IP] kan vara tom eller inte, vilket alltså är fallet i fornsvenska, men däremot inte i modern svenska (se vidare Håkansson 2008).

I bisatser med icke-pronominella subjekt kan dock inte af-ledföljden beskrivas som en effekt av att subjektet enklitiskt har anslutit sig till subjunktionen. När även bisatser med substantiviska subjekt under senare yngre fornsvensk tid börjar förekomma med af-ledföljd (se (29)) är det enligt min mening ett utslag av att det finita verbet inte längre obligatoriskt lämnar baspositionen i verbfrasen.

(29) a. ... ath folkit ey swälther fordärffwad (HT s. 96)

b. ... ath Peccow ecke kan fria mik (StTB s. 12)

Givet den analys som jag har presenterat här har vi alltså under slutet av den fornsvenska perioden en situation med två konkurrerande system:

ett fornsvenskt med flyttning av det finita verbet till en position framför satsadverbialet vilket resulterar i variation mellan af- och fa-ledföljd beroende på subjektets form och ett modernt svenskt utan flyttning av det finita verbet vilket resulterar i af-ledföljd oberoende av subjektets form.

6 Variation – innovation – förändring

Det övergripande syftet med denna artikel är att diskutera hur avvikelserna från den fornsvenska normalledföljden ska förklaras. I inledningen till artikeln ställde jag frågan huruvida sådana avvikelser beror på att den fornsvenska grammatiken tillät variation eller om vi har att göra med en pågående språkförändring. I detta avslutande avsnitt ska jag återkomma till denna övergripande fråga. Dessutom ska jag aktualisera den distinktion mellan innovation och förändring som jag presenterade i min teoretiska översikt (jfr Milroy 2003).

6.1 Variation

Det har funnits en lång tradition inom forskningen om svensk historisk syntax av att se avvikelser från den fornsvenska normalledföljden som ett utslag av en pågående språkförändring. I denna artikel har jag argumenterat mot en sådan beskrivning. Jag har vidare sökt visa att variationen mellan af- och fa-ledföljd i fornsvenska inte kan beskrivas som en växling mellan språkarter på det sätt som Sundquist (2002) har föreslagit. Även om det precis som Eide & Åfarli (2007) påpekar finns teoriekonomiska skäl för att beskriva syntaktisk variation kvalitativt som en växling mellan två system har jag argumenterat för att det i detta fall är nödvändigt att beskriva variationen kvantitativt inom ramen för en icke-deterministisk grammatikmodell. I linje med Platzack (1988) har jag utgått från att pronominella subjekt har tillgång till andra strukturella positioner än icke-pronominella. Under lång tid är nämligen växlingen mellan af- och fa-ledföljd begränsad just till satser med pronominella subjekt. Min slutsats är därmed att växlingen mellan af- och fa-ledföljd i bisatser med pronominella subjekt under äldre och tidig yngre fornsvensk tid inte ska betraktas som ett utslag av en pågående språkförändring, utan att vi istället har att göra med ett exempel på en långdragen period av språklig variabilitet. Hur detta tillstånd ska betecknas är inte självklart, men i linje med Nordberg (2007) har jag stannat för termen 'diakron variation'.

6.2 Innovation

Under äldre och tidig yngre fornsvensk tid är variationen mellan af- och fa-ledföljd bunden till bisatser med pronomina subjekt, och först under senare yngre fornsvensk tid börjar också bisatser med icke-pronomina subjekt att förekomma med af-ledföljd. Att bisatser börjar uppträda med af-ledföljd oberoende av subjektets form har tidigare betraktats som resultatet av en förändring – en förändring som inom ramen för den generativa grammatiken knutits till samtida försvagningar i verbmorfologin (Platzack 1988; Falk 1993). På senare tid har sambandet mellan morfologiska och syntaktiska förändringar kommit att ifrågasättas i allt högre utsträckning. Jag ska här inte ta del i denna debatt. I linje med den terminologi som Milroy (2003) föreslår vill jag nämligen beteckna uppkomsten av bisatser med af-ledföljd oberoende av subjektets form som en innovation snarare än en förändring. Om man accepterar Milroys uppdelning blir det på det hela taget ganska ovidkommande att söka efter orsaken till språkliga innovationer – den centrala uppgiften för den historiska språkvetenskapen blir istället att förklara hur innovationer kan ge genomslag som nya normer i språkgemenskapen och bli till förändringar.

Konsekvensen av den grammatiska innovation som jag här har visat på blir en situation som närmast kan beskrivas som ett tillstånd av syntaktisk diglossi. Slutsatsen av det resonemang som jag har fört här är alltså att vi vid slutet av den yngre fornsvenska perioden har en situation med två konkurrerande system. Den variation mellan af- och fa-ledföljd som möter i bisatser i sen yngre fornsvenska och därefter under i princip hela den äldre nysvenska perioden vill jag alltså se som ett utslag av en makrovariation mellan en icke-deterministisk (fornsvensk) grammatik som tillåter verbflyttning till I-domänen (vilket resulterar i af-ledföljd vid pronomina subjekt och fa-ledföljd i övriga fall) och en deterministisk (modern svensk) grammatik utan verbflyttning (vilket resulterar i af-ledföljd oberoende av subjektets form).

6.3 Förändring

I denna artikel har jag nästan uteslutande behandlat fornsvenska förhållanden. Jag har argumenterat för att det under fornsvensk tid sker en innovation i bisatsledföljden – men däremot ingen förändring. Avslutningsvis ska jag dock helt kort säga något också om själva förändringen: etableringen av af-ledföljden som den normala i svenska bisatser. Milroy (2003) gör i sin diskussion klart att innovationer kan vara inomspråkligt

motiverade medan förändringar alltid har en extern orsak. Förklaringen till att en särskild bisatsledföljd etablerades i svenskan under 1600-talet ska i så fall inte sökas i relationen mellan morfologi och syntax, såsom tidigare har föreslagits (Platzack 1988, Falk 1993), utan istället i språkbbruksvillkoren. Sådana försök har också gjorts tidigare. Pettersson (1988:176) lyfter t.ex. fram ”den ökande användningen av skrift och de nya funktionella krav på språket som skrivsituationen ställer såsom en viktig drivkraft bakom etableringen av svenskans nya bisatsledföljd”. Växlingen mellan af- och fa-ledföljd i sen yngre fornsvenska och äldre nysvenska skulle då närmast reflektera en växling mellan en talspråksnorm och en skriftspråksnorm.

För att i någon mån pröva huruvida af-ledföljdens genombrott representerar inbrytningen av en skriftspråksnorm har jag jämfört bisatsordföljden i Agneta Horns självbiografi och Johan Ekeblads brev (båda författarna är födda 1629). Agneta Horn är i sin självbiografi omvittnat talspråklig, medan Johan Ekeblad i sina brev till brodern Claes ligger betydligt närmare skriftnormen. Widmark (2005a:25) ger följande karaktäristik av de båda författarna:

Det starkaste intrycket av denna inblick i adligt vardagsspråk är kanske den ringa standardisering som det visar. Variationen framträder på både individ- och ordnivå. Delvis kan den dock föras tillbaka på rätt begripliga skillnader i språkbruk. Det är t.ex. inte oväntat [...] att JE [Johan Ekeblad] klart är den som mest ansluter sig till ett skriftspråkligt mönster. I enstaka fall gör han sig skyldig till hyperkorrekta former som *aftonar* – jfr också det ovan nämnda *giordebökarna*. Det är också möjligt att AH:s [Agneta Horns] ofta drastiska sätt att berätta kan ha påverkat hennes morfologi i folklig riktning.

Under förutsättning att hypotesen af-ledföljden och fa-ledföljden reflekterar olika normsystem, ett skriftspråkligt (af) och ett talspråkligt (fa), väntar vi oss naturligtvis att antalet bisatser med af-ledföljd borde vara högre hos den mer skriftspråkliga Johan Ekeblad än hos den mer utpräglat talspråkliga Agneta Horn givet den karaktäristik av texterna som Widmark ger på basis av deras morfologi. Så är dock inte fallet, utan istället råder det motsatta förhållandet: andelen bisatser med af-ledföljd är högre hos Agneta Horn än hos Johan Ekeblad.²⁶ Även om det måste erkännas att mina resonemang bygger på ett mycket litet empiriskt underlag är det enligt min mening tveksamt om uppkomsten av en sär-

²⁶ Enligt Falk (1993:325) uppgår andelen bisatser med af-ledföljd till 95 % hos Horn och 75 % hos Ekeblad.

skild bisatsledföljd under äldre nysvensk tid enbart kan betraktas som resultatet av en skriftspråksnorm.

Jag vill istället peka på en annan konkurrenssituation mellan olika normsystem som kan ha varit avgörande för uppkomsten av en särskild bisatsledföljd under äldre nysvensk tid. Redan i *Swänska språkets rätta skrifsätt* (1753 [1985]) skiljer nämligen Sven Hof mellan olika arter av talspråk: offentligt tal, umgängestal (bland högre samhällsklasser) och gemene mans tal. En sådan här social och situationell uppdelning har enligt Widmark (1992:237) sannolikt existerat redan under medeltiden (jfr Wollin 2003).

När det gäller den situationella differentieringen är det fr.a. gränsen mellan privat och offentligt språkbruk som har varit viktig i äldre tid. Det offentliga språkbrukets konservativa karaktär har bidragit till att mer allmänna förändringar har haft svårt att få genomslag, något som i förlängningen också har medfört att gränserna mellan privat och offentligt språk bör ha varit ganska skarpa tidigare. När det gäller sociala språkskillnader är det fr.a. skillnader mellan högre och lägre samhällsklassers privata språk som har kunnat beläggas i äldre tid, även om någon skarp gräns naturligtvis är svår att dra gentemot dialekterna i det här fallet. Enligt Hof är det dock högreståndsspråket i och omkring Stockholm som har den högsta prestige.

Den bild som Hof tecknar av det dåtida språksamhället verkar således snarast kunna betraktas som diglossisk när det gäller förhållandet mellan privat och offentligt språk. För den svenska riksspråksnormen bör både det offentliga språket och umgängesspråket, framför allt i den form som det hade i och omkring huvudstaden, ha spelat en viktig roll. Två konkurrerande normsystem har alltså funnits parallellt för språkbrukarna ända sedan medeltiden (dialekterna undantagna): å ena sidan skrift och offentligt tal och å andra sidan umgängestal.

Mot denna bakgrund blir det svårt att beskriva etableringen av af-ledföljden som en särskild norm för bisatser i svenskan som en renodlad skriftspråksföreteelse. Istället vill jag föra fram hypotesen att de olika ledföljderna representerade olika normsystem och därmed fungerade språkartskiljande. Jag menar att det finns mycket som talar för att fa-ledföljden kan sägas representera den gamla skriftnormen: detta är den under äldre tid dominerande ledföljdsstrukturen och det är också den som vi i högre utsträckning finner hos en mer skriftspråkligt präglad författare som Ekeblad. Samtidigt förefaller det inte orimligt att anta att den moderna bisatsledföljden ska betraktas som en variant som utmärker de högre klassers umgängestalspråk.

Framväxten av en särskild bisatsledföljd i svenskan handlar då inte om genombrottet av en ny *skriftspråksnorm* också i vissa gruppers talspråk, utan tvärtom om genombrottet av en ny *talspråksnorm* också i vissa gruppers skriftspråk. Själva förändringen – uppkomsten av en särskild bisatsledföljd i svenskan under 1600-talet – skulle då vara ett resultat av att umgängestalspråket vinner terräng på bekostnad av den gamla skriftnormen. Enligt Widmark (1992) sker också en sådan förskjutning under 1600-talet. Det är då som umgängesspråket blev mera synligt och på allvar började ta upp kampen med den gamla skriftnormen och det offentliga talspråket.

Under förutsättning att den bild som jag tecknar här är riktig har alltså af-ledföljden skiftat status från att vara en talspråksföreteelse (som också slår igenom i vissa gruppers skriftspråk) till att betraktas som en mer renodlad skriftspråksmarkör. Ett annat språkdrag som har genomgått en liknande förändring är möjligheten till utelämnning av finit verb i bisats. Idag betraktas det som en ren skriftspråksföreteelse, främmande för talet: ”I bisats utelämnas hjälpverbet *hava* vid perfekt och pluskvamperfekt merendels i normalprosan och nästan regelbundet i kanslispråket, men aldrig i talspråket” (Wellander 1959:276). Att den språkliga verkligheten inte är så svartvit som Wellander ger sken av har senare Malmgren (1985) visat, men bruket av ensamt supinum i bisats framstår ändå helt klart som en skriftspråksföreteelse i dagens svenska (87,5 % i skriftspråket mot 8,5 % i talspråket). I äldre tid var det däremot annorlunda. Enligt Widmark (2005b) påpekar Jesper Svedberg att utelämnning av finit *ha* i bisats förekommer i umgängesspråket, men däremot inte passar i religiöst språk (= det offentliga språket).²⁷ Det finns således fler exempel på hur språkdrag förändrat status över tid – från att ha betraktats som talspråkliga till att karaktäriseras som genuint skriftspråkliga.

7 Slutord

I denna artikel har jag diskuterat bisatsledföljden i äldre svenska. Jag har argumenterat för att förekomsten av af-ledföljd i fornsvenskan inte ska betraktas som ett tecken på en pågående språkförändring, utan tvärtom försökt visa att den fornsvenska grammatiken accepterade både af- och fa-ledföljd i ett system som strukturellt skiljer sig från den moderna svenskan. Jag har betecknat detta tillstånd ’diakron variation’.

²⁷ Se vidare Östman 2002 för en ingående diskussion av möjligheten till *ha*-strykning i äldre svenska.

Inom den generativa traditionen har växlingen mellan af- och fa-ledföljd i äldre svenska tidigare förts tillbaka på verbets position i strukturen. Inom ramen för en icke-deterministisk grammatikmodell har jag emellertid argumenterat för att verbet alltid lämnar baspositionen i verbfrasen i äldre och tidig yngre fornsvenska. Eftersom af-ledföljden under dessa skeden är bunden till bisatser med pronominella subjekt har jag istället relaterat den variation som förekommer till subjektets position i satsen. Fr.o.m. senare fornsvensk tid börjar dock af-ledföljden uppträda i bisatser oberoende av subjektets form, vilket jag i linje med Milroys (2003) terminologi har betecknat som en innovation som resulterar i uppkomsten av en ny deterministisk grammatik utan verbflyttning. Den variation som möter under senare yngre fornsvensk tid och äldre nysvensk tid är därmed av annat slag än den som förekommer i tidigare skeden.

Under senare år har den språkliga variationen fått allt större betydelse också inom ramen för den generativa grammatiken. Inte minst har det utifrån teoretisk synvinkel diskuterats huruvida syntaktisk variation ska beskrivas inom ramen för en grammatik (som tillåter variation) eller flera parallella grammatiker. I denna artikel har jag sökt visa att valet av beskrivningsmodell är avhängigt av den språkliga empirin, och att ledföljdsvariationen i äldre svenska bisatser måste beskrivas på två olika sätt.

Avslutningsvis har jag helt kort diskuterat förändringen av bisatsledföljden i svenskans historia – och med 'förändring' avser jag då inbrytningen av af-ledföljden som en norm i språkgemenskapen. I linje med Pettersson (1988) har jag argumenterat för att orsaken till denna förändring ska sökas i språkbruksvillkoren. Närmare bestämt har jag utgått från den indelning av olika språkarter i nysvenska som Widmark (1992) har visat på och lanserat hypotesen att valet mellan af- och fa-ledföljd i äldre nysvenska kan ha fungerat språkartsskiljande. Genomslaget av af-ledföljden som norm i språkgemenskapen under 1600-talet blir med detta synsätt en konsekvens av att en språkart (det prestigefyllda umgänges-språket) under 1600-talet vinner allt mer inflytande.

I denna artikel har jag begränsat mig till ett enskilt syntaktiskt fenomen, men naturligtvis bör fler språkdrag – också på den syntaktiska nivån i språket – tidigare ha haft en språkartsskiljande funktion. Om den omfattande syntaktiska variation som förekommer i äldre svenska kan föras tillbaka på olika språkarter får framtida forskning utvisa. Redan nu står det emellertid klart att ett mer sociolingvistiskt angreppssätt kan ge ett nytt perspektiv på den syntaktiska förändringsprocessen och dess orsaker.

Referenser

- Andersen, H. 2002: "Actualization and the (uni)directionality of change". H. Andersen (ed.), *Actualization. Linguistic change in progress*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, s. 225–248.
- Andersson, L.-G. 1975: *Form and function of subordinate clauses*. Department of Linguistics, University of Göteborg, Göteborg.
- Ásgrímur Angantýsson 2001: "Skandinavísk orðaröð í íslenskum aukasetningum". *Íslenskt mál og almenn málfræði* 23, s. 95–122.
- Ásgrímur Angantýsson 2007: "Verb-third in embedded clauses in Icelandic". *Studia Linguistica* 61.3, s. 237–260.
- Brandtler, J. 2008: "On the structure of subordinate clauses in Swedish". *Working Papers in Scandinavian Syntax* 81, s. 79–97.
- Bure, N. 1898: *Rytmska studier öfver knittelversen i medeltidens svenska rimverk*. Lund.
- Chomsky, N. 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*. The M.I.T. Press, Cambridge.
- Eide, K. M. & T. A. Áfarli 2007: "Flerspråklighet – en utfordring for det generative rammeverket? – Om dialektsyntaks og parallelle grammatikker". T. Arboe (red.), *Nordisk dialektologi og sociolingvistik*. Aarhus universitet, Århus, s. 126–135.
- Falk, C. 1993: *Non-Referential Subjects in the History of Swedish*. Department of Scandinavian Languages, Lund University, Lund.
- Falk, C. 1997: *Fornsvenska upplevarverb*. Lund University Press, Lund.
- Falk, C. 2007: "Kilkonstruktion och ordföljd i äldre fornsvenska". L. Wollin, A. Saarukka & U. Stroh-Wollin (utg.), *Studier i svensk språkhistoria* 9, Åbo akademi, Åbo, s. 90–97.
- Garbacz, P., D. Håkansson & H. Rosenkvist 2007: [Review of:] John D. Sundquist: *Morphosyntactic Change in the History of the Mainland Scandinavian Languages*. *Nordic Journal of Linguistics* 30.1, s. 137–146.
- Gregersen, F. & I. L. Pedersen 1997: "Hovedsætningsordstilling i underordnede sætninger". *Danske Folkemål* 39, s. 55–112.
- Henning, B. 1970: *Didrikskrönikan. Handskriftsrelationer, översättningsteknik och stildrag*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Hof, S. 1985 [1753]: *Swänska språkets rätta skrifsätt*. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, Uppsala.
- Holmberg, A. 2000: "Scandinavian Stylistic Fronting: How any Category can become an Expletive". *Linguistic Inquiry* 31.3, s. 445–484.
- Holmbäck, Å. & E. Wessén 1962: *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*. Nordiska bokhandeln, Stockholm.
- Holmbäck, Å. & E. Wessén 1966: *Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning*. Nordiska bokhandeln, Stockholm.
- Håkansson, D. 2008: *Syntaktisk variation och förändring. En studie av subjektlösa satser i fornsvenska*. Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, Lund.

- Jakob Jóh. Smári 1987 [1920]: *Íslenzk setningafræði*. Málvísindastofnun Háskola Íslands, Reykjavík.
- Jørgensen, N. 1978: *Underordnade satser och fraser i talad svenska*. Walter Ekstrand, Lund.
- Jørgensen, N. 1987: *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar*. Lund University Press, Lund.
- Klemming, G. 1887–89: *Prosadikter från Sveriges medeltid*. Norstedt, Stockholm.
- Labov, W. 1972: *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Larsson, C. 1931: *Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nordiska fornspråken*. Uppsala.
- Mæhlum, B. 1999: *Mellom Skylla og Kharybdis. Forklaringsbegrepet i historisk språkvitenskap*. Novus, Oslo.
- Maling, Joan 1980: "Inversion in Embedded Clauses in Modern Icelandic". *Íslenskt mál og almenn málfræði* 2, s. 175–193.
- Malmgren, S.-G. 1985: "Om utelämning av hjälp verbet *ha* i förbindelse med supinum". S. Allén m.fl. (utg.), *Svenskans beskrivning* 15, Institutionen för nordiska språk vid Göteborgs universitet, Göteborg, s. 347–358.
- Milroy, J. 2003: "When is a sound change?". D. Britain & J. Cheshire (eds.), *Social dialectology. In honour of Peter Trudgill*, John Benjamins, Philadelphia, s. 219–231.
- Milroy J. & Milroy, L. 1985: "Linguistic change, social network and speaker innovation". *Journal of Linguistics* 21, s. 339–384.
- Nordberg, B. 2007: "Om språksociologiska aspekter på språkhistorien". L. Elmevik (utg.): *Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria*, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala, s. 89–105.
- Noreen, A. 1904: *Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*. Max Niemeyer, Halle.
- Nyström, I. 1985: *Studier i äldre nysvensk syntax II. Ledstruktur och ledföljd i bisatser*. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet, Helsingfors.
- Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien 1893–*. Lund.
- Paolillo, J. C. 2002: *Analyzing Linguistic Variation. Statistical Models and Methods*. CSLI Publications, Stanford.
- Pettersson, G. 1988: "Bisatsledföljden i svenska eller Varifrån kommer BIFF-regeln?". *Arkiv för nordisk filologi* 103, s. 157–180.
- Pettersson, G. 1996: *Svenska språket under sjuhundra år*. Studentlitteratur, Lund.
- Platzack, C. 1988: "Den centralskandinaviska bisatsordföljdens framväxt". G. Pettersson (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, Lund University Press, Lund, s. 241–255.
- Platzack, C. 1998: *Svenskans inre grammatik – det minimalistiska programmet. En introduktion till modern generativ grammatik*. Studentlitteratur, Lund.

- Rosenkvist, H. 2009: "Referential null subjects in Germanic languages – an overview". *Working Papers in Scandinavian Syntax*, s. 151–180.
- Rydqvist, Johan Erik 1857: *Svenska språkets lagar. Andra bandet*. Norstedt, Stockholm.
- SAG = *Svenska Akademiens grammatik*. Se Teleman, Hellberg & Andersson 1999.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*.
- Sundgren, E. 2002: *Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk*. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, Uppsala.
- Sundquist, J. D. 2002: *Morphosyntactic Change in the History of the Mainland Scandinavian Languages*. ProQuest, Ann Arbor.
- Svanlund, J. 1988: "När BIFF-regeln blev regel". G. Eriksson & J. Svanlund, *Två studier i äldre nysvensk syntax*, Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet, Stockholm, s. 31–55.
- Svenska Akademiens grammatik*. Se Teleman, Hellberg & Andersson 1999.
- Söderwall, K. F. 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Första bandet*. Lund.
- Tagliamonte, S. A. 2006: *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Teleman, U., S. Hellberg & E. Andersson 1999: *Svenska Akademiens grammatik. I–IV*. Norstedts Ordbok, Stockholm.
- Thelander, M. 1990: "Språkdrag och språkarter". *Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. Årsbok 1990*, Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala, Uppsala, s. 65–91.
- Thelander, M. 2001: "Socialiserad språkhistoria? Om sociolingvistikens bidrag till förståelsen av språkförändringar". *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2001*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, s. 65–78.
- Weinreich, U., W. Labov & M. I. Herzog 1968: *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*. W. P. Lehmann & Yakov Malkiel (eds.), *Directions for historical linguistics*. University of Texas Press, Austin & London, s. 95–195.
- Wellander, E. 1959: *Riktig svenska*. Norstedts, Stockholm.
- Wenning, A. 1930: *Studier över ordföljden i fornsvenskan*. Lindstedts, Lund.
- Wenning, A. 1941: *Fornsvenska ordföljdsprinciper*. Lindstedts, Lund.
- Wessén, E. 1965: *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Widmark, G. 1992: "Taldifferentiering och språkhistoria". S.-G. Malmgren & B. Ralph (utg.), *Studier i svensk språkhistoria 2*, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg, s. 230–238.
- Widmark, G. 2005a: "Högreståndsspråk under 1600-talet". B. Melander m.fl. (red.), *Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen*, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet, Uppsala, s. 18–26.
- Widmark, G. 2005b: "The development of the Nordic languages from the mid-

- 16th century to the end of the 18th century: Sociolinguistic aspects [Swedish]. O. Bandle (main ed.), *The Nordic Languages*, Volume 2, Walter de Gruyter, Berlin & New York, s. 1332–1337.
- Wollin, L. 1983: *Svensk latinöversättning. II: Förlagan och produkten*. Walter Ekstrand, Lund.
- Wollin, L. 1991: ”Ska vi forska om fornsvenska?”. S.-G. Malmgren & B. Ralph (utg.), *Studier i svensk språkhistoria* 2, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg, s. 239–257.
- Wollin, L. 2003: Vadstena: Variationens vagga? I: L.-O. Delsing m.fl. (red.), *Grammatik i fokus. Festskrift till Christer Platzack 18 november 2003*, Vol. I, Institutionen för nordiska språk vid Lunds universitet, Lund, s. 235–243.
- Åkerlund, W. 1935: ”Fornnordiska ordföljdsprinciper”. *Arkiv för nordisk filologi* 51, s. 121–168; 205–251.
- Åkerlund, W. 1944: ”Om det finita verbets plats i den fornsvenska bisatsen”. *Arkiv för nordisk filologi* 57, s. 1–67.
- Östman, C. 2002: ”Bisatser med utelämnat finit *ha* i dramadialog från 1700-talet”. I: G. Harling-Kranck & H. Lehti-Eklund (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 6. *Folkmålsstudier* 41, s. 233–242.

Bilaga 1. Excerperade och citerade texter

Excerperade fornsvenska texter

- BJ = ”Barlaam och Josaphat”. G. E. Klemming (utg.) 1887–1889: *Prosadikter från Sveriges medeltid*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 28.) Norstedts, Stockholm. S. 3–103 är excerperade.
- DI = *Sagan om Didrik af Bern*, utg. av G. O. Hyltén-Cavallius 1850–1854. (Samlingar utgivna av svenska fornskriftsällskapet 10.) Norstedts, Stockholm. S. 1–100 är excerperade.
- HT = *Historia Trojana*, utg. av R. Geete 1892. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 29.) Norstedt, Stockholm. S. 1–100 är excerperade.
- JÄR = ”Järteckensbok”. G. E. Klemming (utg.) 1877–1878: *Klosterläsning*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 22.) Norstedts, Stockholm. S. 3–103 är excerperade.
- KM = ”Karl Magnus”. G. E. Klemming (utg.) 1887–1889: *Prosadikter från Sveriges medeltid*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 28.) Norstedts, Stockholm. S. 250–288 är excerperade.
- LEG = *Ett fornsvenskt legendarium*, utg. av G. Stephens 1847. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 7:1.) Norstedts, Stockholm. Partier baserade på handskrift A 34 på s. 3–16, 17–20, 21–31, 49–52, 54–58, 61–65, 70–72, 99–103, 128–130, 133–146, 149–157, 165–178, 181–190, 193–196 är excerperade.

- MB = *Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*, utg. av O. Thorell 1959. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 60.) Almqvist & Wiksell, Uppsala. S. 1–23, 119–196 är excerperade.
- SdmL = *Samling af Sweriges gamla lagar. Fjerde bandet. Södermannalagen*, utg. av C. J. Schlyter 1838. Berlingska boktryckeriet, Lund. S. 8–124 är excerperade.
- StTB = *Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483*, utg. av E. Hildebrand 1917. Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm. S. 1–96 är excerperade.
- SV = *Speculum Virginum*, utg. av R. Geete 1897–98. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 31.) Norstedts, Stockholm. S. 3–103 är excerperade.
- SVM = ”Sju vise mästare”. G. E. Klemming (utg.) 1887–1889: *Prosadikter från Sveriges medeltid*. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 28.) Norstedts, Stockholm. S. 113–172 är excerperade.
- UL = *Samling af Sweriges gamla lagar. Tredje bandet. Uplandslagen*, utg. av C. J. Schlyter 1834. Norstedts, Stockholm. S. 11–202 är excerperade.

Citerade texter

- MES = *Samling af Sweriges gamla lagar. Elfte bandet. Konung Magnus Eriksons stadslag*, utg. av C. J. Schlyter 1865. Berlingska boktryckeriet, Lund.
- MEL = *Samling af Sweriges gamla lagar. Tionde bandet. Konung Magnus Eriksons landslag*, utg. av C. J. Schlyter 1862. Berlingska boktryckeriet, Lund.
- PK = Sveriges krönika (vanligen kallad den prosaiska). G. E. Klemming (utg.) 1868–1881: *Småstycken på forn svenska*. Norstedts, Stockholm. Partier baserade på handskrift D 26 på s. 217–240 är excerperade.
- ÄVgL = ”Den äldre codex af Westgöta-lagen”. H. S. Collin & C. J. Schlyter (utg.) 1827: *Samling af Sweriges gamla lagar. Första bandet. Westgötalagen*. Z. Haeggström, Stockholm. S. 1–74.
- VmL = ”Den yngre codex af Westmanna-lagen”. C. J. Schlyter (utg.) 1841: *Samling af Sweriges gamla lagar. Femte bandet. Westgötalagen*. Berlingska boktryckeriet, Stockholm. S. 67–239.
- EK = *Erikskrönikan*, utg. av R. Pipping 1921 [1963]. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 68.) Almqvist & Wiksell, Uppsala.